

ЖКНІВ

ISSN 0208-0711

11. 1989

ЩОМІСЯЧНИЙ
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
СПІАКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ
ТА КИЇВСЬКОЇ
ПИСЬМЕННИЦЬКОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ

Видається з 1983 року

Головний редактор
П. М. ПЕРЕБИЙНІС

Редакційна колегія:
О. О. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ
(відповідальний секретар)
М. С. ВІНГРАНОВСЬКИЙ
Є. П. ГУЦАЛО,
В. Г. ДРОЗД,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ,
П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
Ю.-М. КИЛИМНИК,
Л. Ю. КОПАНЬ
(заступник
головного редактора),
Д. О. МІЩЕНКО,
Ю. М. МУШКЕТИК,
П. І. ОСАДЧУК,
Д. В. ПАВЛИЧКО,
Ю. О. СЕРДЮК,
О. О. СИЗОНЕНКО,
Ю. М. ЦЕРБАК

Редакція:
П. П. Засенко,
А. С. Камінчук,
В. Г. Решетилов,
М. Б. Славинський,
В. Ф. Баранов,
Л. І. Брюховецька,
Г. Г. Княшко,
О. М. Костюк,
Н. І. Поклад

Художній редактор
В. П. Васицьєв
Технічний редактор
С. Н. Старощук
Коректори
Н. О. Коячківська,
Л. Г. Філіпченко

КИЇВ
Видавництво
«РАДЯНСЬКИЙ
ПИСЬМЕННИК»

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

- 3 Мозолевський Борис. ПРИЙМИ ГІРКУ МОЮ СЛЮЗУ
Листи наших читачів
43 Базилевський Володимир. ЧОМ ЖЕ МИНУЛО, ТА НЕ
МИНАЄ

ПРОЗА

- 8 Мушкетик Юрій. СЕЛЕНА. Повість
46 Білик Іван. ДИКІ БІЛІ КОНІ. Історичний роман

КРИТИКА

- 97 Сверстюк Євген. СОБОР У РИШТОВАННІ
З літературної спадщини
113 Грушевський Михайло. СПОМИНИ
Слово
156 РОБОТА, ДО ЯКОЇ СТАЄМО ГУРТОМ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

...обов'язок виконати наші функції, хоча скільки ми
 ...не можемо виконати і змінити з того часу щось відомо.
 За величезних страждань 1882 року, коли в Луцькому повіті, заарештована
 ...
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
 MYKHAYLO HRUSHCHEVSKY DIGITAL ARCHIVES
 ...
 Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ
 ...
СПОМИНИ*
 ...

Перед тим, 20 липня, на засіданні Малої ради Н. Григоріїв²²⁰, приїхавши до Кам'янця, повідомляв, що діється в прифронтовій зоні: хаос, непорозуміння, насильства — з явним протиукраїнським і протиревольюційним ухилом. В центрі стояло заарештування кам'янецького повітового комісара д-ра Блонського²²¹, призначеного від Центр[альної] ради. Його заарештовано наказом фронтових властей; нагаду, що головним комендантом Полудн[ово]-західн[ого] фронту був Корнілов, а комісаром Б. Савінков; коли кам'янецькі українські організації звернулись до Савінкова, він пояснив, що Блонського арештовано як небезпечного більшовика, що покликав селян забирати панські маєтки; свідчили про це, мовляв, «різні організації» — на перевірку виявилось, що се були «місцеві поміщицькі організації», які вже почали арешт[овувати] українські організації як більшовицькі, і за їх[німи] голосами, як виявилось — ішли фронтові власті. Се давало новий штрих до ілюстрації сього «юго-западного фронтового курсу», що виявився в заведенню кари смерті, так гаряче привітаного Керенським і комп[анією]. Сей факт обговорювався на сім засіданні в зв'язку з сим загальним противукраїнським і реакційним курсом, що благословлявся до певної міри, виходить, самим Керенським, а у нас у Києві мав свого гарячого прихильника і співробітника в нашій «приятелі» Оберучеві, що неустанно полемізував (18.X.926—?) против українізації, запопадливо випроваджував з Києва на фронт всякі українські частини, і чим міг, дозволював українцям. Особливе обурення викликав тоді дрібний факт, що тим часом, як всякі Воєнно[полонені] чехи, поляки і всяка всячина свобідно пробували в Києві, [...] і організовувались, галичанам, що перебували з евакуйованої Галичини, і з різних східних, сибірських заслань тощо, адміністрація не дозволяла оселятися в Києві та його околиці, посилаючись на розпорядження начальника воєнної округи, себто Оберучева. Комітет опіки над галичанами натискав на Центр[альну] раду, щоб вона добилась

* Закінчення. Початок див. у №№ 9—12 за 1988 рік і №№ 8—10 ц. р.

скасування сеї безглуздої, безконечно образливої заборони; пригадую, яку форменну істерику задала нам одна з наших найкращих співробітниць, Л. Скрипник, побувавши в таборі галичан в Дарниці, здається, призначених до відсилки на схід тепер в момент нашої «Конституції». Заплакана ходила по Центр[альній] раді і чіпалася всіх. Ц. рада писала до Оберучева і діставала лаконічні канцелярійні відповіді, що начальник округи «не признав можливим лишити в Києві» того і того з привезених галичан — і що ти йому зробиш!

Як виявлялося, — ми самі далі зіставалися об'єктом дуже пильного секретного нагляду російської контррозвідки, що заціліла серед усіх бур революції і спокійно продовжувала свою роботу як за добрих царських часів, мовби нічого й не сталось. Не знати, чи забули про неї в часах ліквідації всяких секретних органів царського режиму, і вона тільки з інерції продовжувала «виправд[овувати] своє існування», чи Тимчасовий уряд, той самий Керенський вважав потрібним збирати обтяжуючий матеріал против діячів укр[аїнської] революції на випадок можливості притягти їх до відповідальності (як се дійсно й сталося потім, перед більшовицьким переворотом). В кождім разі, збиралося все більше доказів, що ся установа, призначена, мовляв, для слідження за воєнною ворожою шпіонажою, слідить в дійсності за українським рухом, — очевидно, виходячи з заложення, що рух сей ведеться за німецькі гроші, — як се здавна твердили чорносотенці. Підозрівалось, що контррозвідка, слідячи за діяльністю большевиків, — мовляв, утримуваних німецькими грошима, пришивала сюди й український рух. В українській пресі («Роб[ітнич] газ[ета]» з 20.VII) з'явилися пригадки про се; аферу Блонського пояснювано інтригами контррозвідки. Пок[іийний] Пугач, що з своєї старої репортерської практики заховав багато різних зв'язків з «близько стоячими кругами» одного дня зробив мені цілу доповідь про свої спостереження і відомості; між іншим, розповів мені, що пильний нагляд ведеться за мною — збираються відомості про мене, з яких джерел я утримуюсь, скільки проживаю і под., між іншим, розпитувано антиквара-ювеліра Золотницького, у якого я часом купував старинності (за досить невеликі суми, треба сказати), і він їм дав вповні заспокоюючі відомості про мої достатки!

Треба сказати, що дійсно доволі неприємну тінь кидали на нашу українську роботу різні підозріливі діячі з «Союза визволення України», такі, як Скоропис-Йолтухівський²²², Степанківський²²³, Залізняк²²⁴, що після того, як український рух набрав розголосу, почали й собі шукати доріг на Україну і старались так чи інакше зв'язатись з Центр[альною] радою. Мало було відомо про їх[ню] діяльність, про їх[ні] мотиви, ще менше про ті мотиви, що їх гнали тепер до зв'язку з нами. Чи хотіли вони «одчитатись» перед Центр[альною] радою як авторитетним органом народної совісті й дістати санкцію своєї роботи (сей мотив висував особливо Йолтухівський, коли нарешті добився на Україну): Чи бажали задокументувати свої зв'язки з укр[аїнським] рухом, щоб відсвіжити свою ролю і довір'я своїх хлібодавців для дальшого побирання різних субсидій? Чи їхали, сповняючи якісь нам невідомі інструкції воюючих держав — вплинути на український рух в бажанім для них напрямі і використати для себе? В Архангельську застрів і попав до кози Степанківський, що під час війни дуже підозріливим способом подорожував по об[идв]а боки фронту, а тепер алярмував до Центр[альної] ради безпосередньо сам і через своїх приятелів, щоб вони його визволяли, бо він їде на Україну. Залізняк сидів в Стокгольмі і відти старався зв'язатись з українськими с.-рами, представляючи себе їх закордонним представником — головою закордонного комітету с.-рів. Йолтухівський, як я сказав, поривався відчитатися перед Центр[альною] радою з своєї діяльності в таборах военнополонених та віддати їх, так би сказати, в її розпорядження. Коло його ймення особливо пішов великий галас в пресі: російська права преса («Киевлянин» тощо) друкували сенсаційні свідчення про нього як германського політичного агента, а українські органи не знали, на яку ступить: чи боронить його, чи відмежовуватись. Ніковський в «Новій раді» пробував зайнятись сею справою, може, з огляду на старого патрона, Є. Х. Чикаленка, тестя Йолтухівсько-

го, — спочатку відмежувався, потім взяв в оборону, але одно і друге робилося навмання — бо фактично невідомо було, що дійсно робив і чого хотів Йолтухівський і компанія. Тим часом, кажу, вони самі старались себе зв'язати з акцією Центр[альної] ради, і ще більш галасливо робили се її вороги, і при неприхильних в ґрунті справи відносинах російських громадських і урядових кругів до нашої роботи се був доволі неприємний момент.

Я спеціально — супроти так добре звісних мені російських інсинуацій — пильно облишав в сій хвилі все, що пахло закордонними зв'язками, і «Союзом визволення», і всякими такими речами. Одержавши від Залізняка листа з якоюсь невеличкою сумою, я лишив сей лист нерозпечатаним на випадок якого-небудь трусу (котрого щоночі сподівався). Коли прийшов переказ на велику суму з Америки, здається, 200 тис. карбованців (як потім виявилось, се була жертва нью-йоркського громадського <...> для галицьких засланців і виселенців), я здепонував банківське авізо в Малій раді, пояснивши, що персонально не сподіваюсь для себе ніяких грошей з-за кордону, і коли рада хоче за[й]нятись сими грошима, нехай доручить сво[є]му комісарові одержати ці гроші і вжити згідно з призначенням. Деякі нові члени з євреїв висловили здивування з такої моєї зверхобережності, але я знав, що робив, і відтяв таким чином усякі розшуки над сею послішкою, які, безсумнівно, велись; гроші були взяті в депозит до каси Центр[альної] ради, і коли поспіло від нью-йоркського комітету пояснення щодо їх призначення, їх передано комітетові опіки над галичанами.

Були неприємні інциденти і з тими галичанами, що напливали тепер з різних усюд під протекторат Центральної ради. Поруч людей, прибитих долею і дійсно вартих всякого спочуття й помочі, зголошувались і підозріливі індивіди (щоправда — нечасто) — такі, що в воєнних часах виконували якісь неясні функції, а тепер удавали з себе страждальців за українство і домагались нагороди в формі якихось визначних посад, платень і под. Пригадую особливо такого добродія, що називав себе прибраним іменем Короленка, оповідав про себе куперівські²²⁵ історії, оповідав про свою українську агітацію в запілля, домагався мандатів від Центр[альної] ради і грозив мені трохи не атентатом, коли я сказав, що не можу вмішувати Центр[альну] раду ні в які таємні акції, але, переконавшись, що я його погроз не лякаюсь, він по якімсь часі зник з київського овиду.

Я кажу, що в атмосфері отсього противукраїнського злопихательства, відродження і мобілізації всяких контрреволюційних елементів серед симптомів розвалу революційного фронту приходилось дуже дорожити всякими проявами єднання місцевих лівих, революційних елементів. Київський університет, ся твердина антиукраїнства, в сім часі випустила цікавий протест професорської ради против українізації (прийнятий 36 голосами против *тръох*)²²⁶.

Одеський університет повернув адресованого до нього листа ген[ерального] секретаря освіти з помітою, що він не розуміє мови, котрою він писаний. «Киевлянин» з номера в номер друкував протести «против насильственной українізації Южной Руси», з повними підписами всякої публіки — в тім і представників суто інтелігентських верств (першим ішов проф. Флоринського, другим проф. [Билімовича] і т. д.).

В сій атмосфері радісною маніфестацією були вибори до київської міської думи, переведені в тих днях (23 липня). До них готовились завчасу, дуже енергійно, агітація з обох сторін була дуже завзята; до неї вложено і чималі кошти, і багато праці. Київ все більше висувався на ролю барометра громадських і національних настроїв, на український Париж в мініатюрі: хто кермує в Києві, панує на всій Україні. Соціалістичні українські і неукраїнські партії йшли разом, їх гаслом було: всі за список № 1 (російських с.-д. і с.-р.), а українці за список № 12 (українські с.-д. і с.-р.). Українські с.-ф. йшли окремо, так само, як і їх прототип і ідеал — російсько-українські кадети. Але боротьба йшла головно між соціалістичними списками і чорносотенними, № 3 — «русских избирателей»; чорносотенці проливали крокодилячі сльози над

масою паперу, друку і всяких інших видатків, витрачених на передвиборчі афіші, відозви, листочки соціалістичних партій, але ефект їх був чималий: з загального числа виборців (в круглих цифрах) 308 тис. голосувало 178 тис. (58%), 3 тис. голосів уневажено. За № 1 віддано 64 тис. голосів, за список № 12 — 35 тис., разом 100 тис. За «русский список» № 3 — 25 тис., за кадетський № 4 — 15 тис., за список с.-д. № 5 — 1168 гол[осів]. На 120 членів були вибрані 44 соціалісти неукр[аїнського] списку і 25 — українського списку, 10 кадетського і 18 чорносотенного («русского»), 3 українців кандидували головно с.-д., (с.-р. лишали за собою периферію) — були там Винниченко, Ткаченко, Антонович, Понятенко; з с.-фського списку пройшов тільки Єфремов, але, крім того, кадетського [в]війшли М. П. Василенко і А. І. Ярошенко²²⁷.

Сей невеличкий триумф, оголошений 26 липня, був захмарений сумною подією, що відкрила тінюву сторону сих відносин, і зайшла власне самого сього дня — пізнього вечора 28 липня. Се славнозвісний «розстріл богданівців», висланих на фронт. Він глибоко схвилював українське громадянство, відкривши панораму всіх тих темних сил, які чигали з усіх сторін на українство, щоб задушити його величну хвилю.

Як я вже вище сказав, військова влада, з полк. Оберучевим на чолі, весь сей час пильно «обеззброювала український Київ», з завзяттям висилаючи на фронт всякі елементи, що маніфестували своє українство — хоч обставини на фронті зовсім не потребували таких скріплень, а навпаки, всякі розумні рації говорили против громадження на нім українських частин в таким неяснім переломовім періоді, коли доля українського військового елементу все ще не була вирішена, не уставлено для сього конкретних організаційних форм, і відносини зіставалися неунормованими, а місцями навіть-таки й добре напруженими і саме не на Полуд[нево]-західн[ий] фронт, куди сі українські частини тепер висилано, а там віяв явно неприхильний вітер від «главка» Корнілова, комісара Савінкова й інш. Щоправда, і «главковерх» Брусилов, до котрого їздив Петлюра після поповнення ген[ерального] секретаріату (мовляв, викликаний телеграмою Брусилова, але, мабуть, за ініціативою ген[ерального] військового комітету, котрому пильно треба було знайти легальні форми співпраці з міністерством і з-гол[овним] командуванням), не приніс нічого конкретного в тій справі. Його «осавули» — ад'ютанти хвалькувато розповідали, як то вони там держали «фасон» «українського військового міністра», і які успіхи в сім напрямі досягали, але сам Петлюра не мав нічим особливим похвалитись — хоча й держав свою доповідь в можливо оптимістичному тоні. Брусилов обіцяв, що до раніш визначених для українзації корпусів (які зіставалися зовсім неукраїнізованими!) він іще додасть кілька; зукраїнізує дві військові школи у Києві, дасть наказ, щоб культурно-просвітній роботі українських військових громад не роблено перешкод, навпаки — широко популяризовано другий універсал і декларацію Тимчасового уряду (і се мала бути уступка українзації); справу звільнення з війська учителів-українців відложив до загального звільнення учителів, що мало наступити 1 вересня, і т. д. Одним словом, нічого конкретного. А тим часом, як я казав, з Києва пильно на ліб (?) на шию (?) вивозилися українські частини, і місце їх заступалося суто російськими, противукраїнськи настроєними і розагітованими. 11 липня вивезено «полк Грушевського»; 14-го пішов останній ешелон полуботківців, 15-го український курінь смерті, і знову взялися до богданівців — не вважаючи на всі докази лояльності, виявлені ним під час виступу полуботківців. Даремно київська губерніальна рада винесла в сій справі спеціальну резолюцію і вказувала на потребу українського війська для охорони запілля [від] руїни, що йшла від фронту, признавала до того часу (?) виводити з Києва («Н[ова] р[ада]») одиноку, добре організовану українську частину!

Саме тому, що се була одинока розмірно добре зорганізована українська частина, вона була більмом на оці Оберучеву, Корнілову, Керенському і бозна ще кому. 24 липня прийшов новий дефінітивний наказ про наступ. Ге-

нер[альний] військовий комітет і секретар військових справ не знаходили мотивів для одводу, богданівці мусили виступити.

Правда, на потіху саме на сей день наспіла звістка, що главверх видав розпорядження в справі українізації: щоб українців призивних, видужуючих та інших новоприбулих вояків залишати для поповнення гарнізонів Київської округи, на північному фронті призначити один корпус для поповнення виключно українцями, членам військової ради дати право на командировки на сесіі Ц. ради, звідуючина військових частин і под. Петлюра в інтерв'ю признав все се «великим кроком», видав з свого боку в стилі військового диктатора відозву до «народу українського», де закликав його приложити всі сили до «спасення України», підтримки фронту і військової влади. («Н[ова] р[ада]», з 27.VII). Але все се були журавлі в небі, а тим часом приходилося віддати й ту маленьку синичку (правда, що, теж реально беручи, мало що варту!) — яку українське громадянство так викохувало і нею так пишалося. На день 26 липня, коли публікувалася ся відозва до «народу українського», призначено останню параду Богданівському полку, передачу йому прапорів — від Ген[ерального] військ[ового] комітету і від Товариства ім. Полуботка, і потім, того ж дня — посадку полку до вагонів і виїзд на фронт.

Параду відправлено пополудні на Софійській площі, і вечором полк посаджено в ешелони на ст[анції] Київ II. Але коли, сідаючи до вагонів, перший ешелон зробив прощальну сальву Києву в повітря, се немов послужило знаком до обстрілу сих ешелонів; ще перший пройшов досить щасливо, але в другім побили кільканадцять вояків, а коли він пройшов Київ і прибув на «Волинський пост», першу станцію за містом, їх обпали кірасири, веліли воякам вийти з вагонів, роззброїли й арештували. Ся стрілянина викликала в городі велику тривогу й замішання, а відомості, які з'явилися другого дня в газетах, призвели до ще більшого здивування. Інспіровані, очевидно, офіціальними військовими кругами, сі відомості говорили, що богданівці, переїздячи через головний київський двірець (Київ I) почали обстрілювати кірасирів, що несли вартову службу, викликали паніку серед публіки, постріляли непричетних людей, а потім розпочали стрілянину між собою; тому їх на Волинськім пості припинено й арештовано: спочатку затримано по-доброму піддатись, а коли вони відмовились, взято в обстріл і закиmano.

Того ж вечора відбулося надзвичайне засідання Малої ради, на котрім вислухано доповідь слідчої комісії, визначеної Генер[альним] військ[овим] комітетом, і тих членів, які робили розсліди в сій справі. З їх[ніх] слів вияснялося, що серед російського офіцерства було відомо, і навіть робились приготування, щоб роззброїти богданівців при виїзді, і се було бажання київської військової влади: кірасирів і дончаків умисно змобілізовано для сього, серед них велась противукраїнська агітація, і вони похвалялися розігнати далі й Ц. раду. Один з кірасирів в присутності т. Гермайзе²²⁸, що з іншими товаришами с.-д.-ками ходив між них, щоб розвідатися про обставини сього інциденту, похвалявся: «Мы всегда хохлов стреляли и будем стрелять». Богданівці не дали ніякого приводу до обстрілу, виїздили в дуже мирному настрою і вітали дончаків, що проїздили в тім часі на фронт; навпаки, кірасири, що обстрілювали їх, виявляли велике завзяття й злість, били, ображали старшину, діялися сцени брутальні й звірські.

Українці були схвильовані, неукраїнці почували себе ніяково. Позицію с.-р. Оберучева в сій афері дуже було трудно боронити, виступ «Киев[скої] мысли», яка послішила зложити вину на богданівців і не спростувала своїх інформацій, коли стала явна їх фальшивість — ще <...>.

Більшість М. ради — українці і дехто з меншостей з ними — виїесли резолюцію, що жадала повернення назад до Києва богданівців, з огляду на цілковиту неможливість пробування його на фронті, серед російських частин після розстрілу 26 липня, домагалися виводу з Києва кірасирів та дончаків, заміни їх частинами, зложеними з місцевої людності, та негайної відставки Оберучева. З огляду, що слідство, розпочате військовою владою, велось явно сторонничо, і українських слідчих від нього відсунено, М. рада визначила від

себе слідчу комісію з українців і неукраїнців під проводом російського с.-р. Сухових²²⁹.

Три дні потім відбувалась незвичайно святочна і настроєва церемонія [поховання] вбитих козаків Богданівського полку. Весь, можна сказати, український Київ вирушив на сей похорон. День був прегарний, ясний; з військового шпиталю 16 труп, вкритих червоною китайкою, везли на волах, убрані в українські вбрання гарні погоничі, через усе місто на Флорівську гору, т. зв. Замчище, де їм монастир відступив місце на братську могилу на високім шпилі, з чудовим видом на Київ.

Я йшов з іншими членами Ц. ради в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вміють ховати. Вони великі майстри в сім і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди — не їх діло; вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляже — справляють йому похорон і записують до національних святців...

Інцидент був сумний, бо з різних боків відкривав небезпеку, що нас окружала. Відмітив ту ворожнечу, що нас чіпала включно до рішучості вистріляти «українську зграю», як тільки підійдуть догідні обставини. З другого боку, з'ясував, який слаб[к]ий і нездатний до боротьби матеріал було се наше українське військо, з котрим так носились наші націоналісти, такі надії покладано, і воно саме раз у раз гіпнотизувало наше громадянство гучними фразами про свою готовність підтримати український рух, Центр[альну] раду, українських провідників і боронити їх до останнього. Ся українська гвардія, що давала себе обстрілювати і не виявила ніякого інстинкту самооборони; сі вояки й старшини, які давали себе ображати, бити, забивати, не виявивши хоч би якоїсь елементарної реакції, — і то не десь в лісі, а на очах свого полку, своїх сотень, в такім значнім зборі; сі вояки, що підставляли рани від попечення, ховаючись під локомотивами від обстрілу. Все се було дуже серйозною осторогою і дуже сумною прогнозою на будуще. Півроку пізніше ся прогноза справдила себе вповні, коли богданівці, повернені до Києва, і всякі полки, охрещені такими ефектними йменнями, наділені прапорами, одностроями, шапками і т. д., так тихенько розтікались на всі боки додому, щоб вичекати, чим скінчиться вся ця історія, і хто кого переможе: українці чи кацапи.

Слідство, що велось в справі богданівців з боку Центр[альної] ради, скоро застрягло в піску обструкції, що робилася з боку військових російських, і не дало ніяких інтересних вислідів. В газетах була звістка, що Корнілов заборонив се слідство, може бути, що Ген[еральний] військ[овий] комітет прийняв се до відома, натомість під слідство взято кількох богданівців, що прислали депутатів до Ц. ради, скаржачись на ворожі відносини командних сфер і російського вояцтва, довго не пускали назад, і нарешті під час більшовицького повстання, повного розвалу фронту вони самочинно (заднім числом узявши потім якогось папірця від Ц. ради чи ген[ерального] військ[ового] комітету) повернули до Києва, — мовляв, охороняти Ц. раду від ворожих російських частин, що насунули на Київ, але нічим добрим себе тут не заявили. Тільки визначних членів Ген[ерального] військ[ового] комітету, а полковника Богданівського полку відставлено. Говорилось, що Корнілов хоче скористати з сього інциденту, щоб скасувати самий полк і взагалі зробити кінець українзації. Се на довгий час зробило з сього епізоду болючу рану українського життя. Йшли заяви протесту й обурення, особливо з військових кругів, жадання відставки Оберучева — що з свого боку злостився і воював против українзації — аж поки таки не подався в відставку, при кінці вересня.

Київ 1926. 20.X.

Тільки високий дубовий хрест, поставлений на могилах постріляних, став однією з історичних пам'яток — популяризованою особливо в націоналістичних кругах як пам'ятка московського підступу, що чекає пимсти. «Смійся

враже, та не дуже», стояло написано на вінці, положенім на сю могилу Товариством імені Полуботка.

Тим часом кінчився вже місяць від останньої (V) сесії Повної Центр [альної] ради і треба було думати про нову сесію. Але їй треба було подати справу автономії, «краєвого органу», порозуміння з Тимч[асовим] урядом в якійсь дефінітивній формі, а її не було, делегати Ген[ерального] секретаріату (Винниченко, Барановський і Рафес), що виїхали 15 липня по благословення до Петербурга, ніяк не могли добитись навіть розмови з кабінетом на сі теми. По приїзді вони побачилися з Церетелі, який їх запевнив, що зміна кабінету не вносить ніяких змін в становище уряду в українській справі і вона буде, без сумніву, корисно полагоджена, хоч, на його погляд, Ц. рада вийшла за межі угоди 3 липня в своїм «Статуті». Винниченко взяв се за добру монету і поспішив заспокоїти сею обіцянкою Ген[еральний] секретаріат і Центр [альну] раду. Але за кілька день наступила нова криза, Керенський під загрозою своєї відставки змусив кабінет до переформування, властиво до капітуляції перед кадетами, щоб вони зволили вступити до кабінету; кадети продиктували свої умови — між іншим, застереглись від усякої відповідальності перед радою робочих і солдатських депутатів («відповідальність тільки перед власним сумлінням і Росією»). Церетелі до нового коаліційного кабінету не ввійшов — і з тим не стало єдиного властивого ручителя за довершену угоду. В новім кабінеті, щоправда, сидів Керенський і Терещенко — але на них ніхто не покладався, все висіло на чеснім слові соціаліста Церетелі, і се слово пішло з ним. Не знати, чи стояла його відмова в яким-небудь зв'язку з перспективами української справи, за котру він так недавно заручав, чи для його соціалістичного сумління се була проста біжуча справа, яка на сім сумлінні ніскільки не тяжіла. Відступав він тому, що передбачав негативну позицію уряду в сій справі і заздалегідь умивав руки — чи навпаки своїм виходом хотів розв'язати в сій справі своїм товаришам с.-декам, які «в кабінеті лишилися» — чи зовсім не рахувався з нею в мотивах свого уступлення, — сього ми ніколи не довідалися. Але се був тяжкий удар для тодішньої української політики. Ген[еральний] секретаріат, одержавши сю звістку, вислав своїй делегації наказ — настоювати, щоб Церетелі повернувся в склад правительства.

В Малій раді пропонувалось вислати телеграму з протестом («Н[ародна] в[оля]» з 25.VII) против коаліційного кабінету і домаганням чисто соціалістичного міністерства, але ся пропозиція не пройшла, і більшість ухвалила післати заяву «постільки-поскільки»: «Центр [альна] рада обіцяє підтримку Тимч[асовому] урядові, поскільки він визнає умови угоди попереднього уряду з Ц. радою». Але се була, розуміється, тільки словесність.

Через три дні після сформування нового кабінету заступник прем'єра Некрасов в присутності міністра внутр[ішніх] справ Авксент'єва і консультантів Нольде і Гальперіна прийняв українську делегацію. Він підчеркнув, як говорило офіційне оповіщення, — приватний характер сеї розмови: офіційна нарада кабінету над українською справою відбудеться пізніше, присутність міністрів була більш формальною річчю, слово мали згадані консультанти, так що Винниченко в своїх споминах, виливаючи свій гнів за зазначані тоді пониження від російського уряду, навіть зовсім промовчує участь міністрів в сій конференції і підчеркує, що уряд не захотів з делегацією говорити і призначив їй побачення з згаданими консультантами, замість «Статуту», виробленого Малою радою — [і] згаданими консультантами призначено цілком невідповідним і недоречним, тому що, мовляв, він замість автономії прав властиво уставляє конфедерацію України й Росії, їх проект зіставляв за Ген[еральним] секретаріатом право подавати пропозиції урядові про заміщення урядових посад, виробляти і подавати на його затвердження проекти щодо управління і організації України, головнo ж <...> секретаріату ставив в залежність від того, чи громадські установи — земства чи волості — признають Центр [альну] раду своїм зверхнім представництвом; на сю територію й розтягатимуться компетенції її органа — Ген[ерального] секретаріату. Делегація рішучо опростестувала такі зміни в статуті і признала для себе неможливим

змінити в нім що-небудь без ухвали Центр[альної] ради. Повідомила про се Ген[еральний] секретаріат, який вповні зсолідаризувався з делегатами і дав їм директиву твердо тримати сей курс далі. Одначе, з другого боку, Винниченко і його товариші стояли на тім, щоб ні в якому разі не зривати переговорів, вони вважали сю урядову тактику за провокацію кадетів, що хочуть повного розриву і уневажнення умови 3 липня — тим часом як українцям треба за всяку ціну тримати Тимч[асовий] уряд за слово. Тому терпеливо зносив всі зневажливі міни міністрів та консультантів, чекаючи рішення уряду. За його відомостями, уряд по згаданій конференції в останніх днях липня три рази радив над українською справою — але українських делегатів не закликав на нараду, не вважаючи на всі її силкування; даремні були також всі старання її — бути прийнятими в сих днях у впливових міністрів, щоб подати свої завваження в сій справі.

Керенського так їм і не вдалось побачити.

Комісари українських губерній, що в тих днях поприїздили до Петербурга, з свого боку старались підтримати постулати Ц. ради, але се небагато помогло. Ген[еральний] секретаріат, одержавши від делегації відомості про стан справи, поставив (30.VII) вислати їй на підкріплення ще кількох секретарів з меншостей — рос[ійського] с.-р. Зарубіна і поляка Міцкевича²³⁰, в додаток до Рафеса — щоб продемонструвати становище нац[іональних] меншостей в сих справах. Винниченко поспробував в інтерв'ю з французькими кореспондентами налякати Тимч[асовий] уряд, що його неприхильне становище може збільшити між українцями германофільські течії, але з сього постраху вийшла тільки «одна грусть», як і з попередніх його погроз на «політичній прогульці».

Кінець кінцем всі ходження, дискусії, інтерв'ю делегатів з представниками преси не зістались зовсім без впливу. Уряд кінець кінцем зійшов з первісного становища — признати компетенцію Ген[ерального] секретаріату, поскільки органи самоврядування визнаватимуть Ц. раду, і рішив дати йому певну територію (тільки не цілу Україну). Винниченко в своїх споминах каже, що він настрашив консультантів таким міркуванням, що коли признати принцип визнання Ц. ради гетьманськими установами, то тоді прийдеться приложити сей принцип не тільки до питання про територію, але й до питання про компетенцію: коли котресь земство чи волость заявить, що не хоче мати над собою ніякого уряду, крім Ц. ради, то так тому й буде. Може бути; але паралельно уряд обняв число секретарів і поставивсь обмежити ще більше їх[ні] права.

Коли стало ясно, що справа затягається, Мала рада — її укр[аїнська] більшість рішила не чекати її вирішення і скликати Повну раду в початках серпня. Цілий ряд справ дійсно вимагав полагодження: поповнення Ц. ради радою робітничих депутатів і національних меншостей, — підведення бази під поповнену Малу раду, справа Українських Установчих зборів та їх відносин до всеросійських тощо. Неукраїнським членам се не дуже подобалося; обжившись, так би сказати, в Малій раді, вони з деякою тривогою думали про Повну раду як щось невідоме, що може внести певні ускладнення в ситуацію, особливо в справі відносин до центрального уряду. Вони послали на те, що неукраїнські організації ще не перевели поповнення Повної ради, й проектували відложити її сесію. Але кінець кінцем рішено було перевести тимчасове поповнення з центру: єврейські й польські київські соціалістичні організації перевели поділ мандатів (при сім виникла цікава суперечка між правницею і лівницею ППС за місця, — винесена на засідання М. ради, вона кинула досить цікаве світло на взаємовідносини польських організацій), і сесію Повної ради визначено на 5 серпня, а петербурзькій делегації Ген[ерального] секретаріату рішено дати наказ (властиво потвердити директиву, дану вже їй Ген[еральним] секретаріатом) — не зіставатися в Петербурзі довше, ніж до 3 серпня, щоб поспіти на сесію.

В зв'язку з сим обговорювалось позицію, зайняту Ген[еральним] секретаріатом: продовжувати роботу, доручену йому Центральною радою (її «Стату-

том») незалежно від того, як би випало рішення Тимч[асового] уряду щодо числа секретарів, їх[ньої] компетенції та території, підданій владі Центр[альної] ради, інакше сказавши — працювати далі на підставі «Статуту» Центр[альної] ради і блокуючи ті зміни, які уряд поробив у ній (про заміри його було відомо). Се було розшифровано речником с.-р. Ковалевським, який підчеркнув, що українська влада мусить здійснитися революційним шляхом і українська державність повинна будуватись незалежно від становища Тимч[асового] уряду, а в кождім разі які-небудь зміни, зроблені ним односторонньо, без порозуміння з Центр[альною] радою против угоди 3 липня мусять вважатись неважними. Се становище було підтримане (з деякими тільки пом'якшеннями в формулюванні) і всіма українськими партіями і навіть усіма неукраїнськими, окрім рос[ійських] меншовиків, бундівців та кадетів; нині представники єврейські й польські виразно заявили, що вони підтримуватимуть Ц. раду, навіть коли б вона розійшлась з Тимчасовим урядом. Але меншовики й бундівці твердо стояли на своїй позиції, і хоч голосування, переведене в формі якнайбільш безневинній («ухваливши звідомлення Ген[ерального] секретаріату, рада переходить до чергових справ») — вона ухилилась і [від] такої формули утрималась, чим навила деяку меланхолію на українських с.-д. секретаріату, що вели в ній провід.

Се було вночі 1 серпня. Другого дня, 2 серпня, відбулась нарешті нарада кабінету з українською делегацією, в її повнім складі, з присланими на підмогу секретарями неукраїнцями. Їм подано до відома вироблену в останній формі інструкцію, де Ген[еральному] секретаріатові визначено територію з п'яти губерній (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська, без північних, неукраїнських повітів), але знято чотири секретаріати (війська, пошт, шляхів і продовольчих справ), твердо названо секретаріат органом центрального правительства, що ним признається за пропозицією Центральної ради, вичеркнено дуже виразну постанову статуту, що закони центрального уряду на Україні стають правосильними тільки після розпублікування в «Вістнику Ген[ерального] секретаріату», а натомість додано дуже важне застереження в справах пильних, і вищі державні установи можуть передавати свої накази місцевим властям безпосередньо — тільки оповіщаючи секретаріат про ці накази. Делегація, розуміється, рішуче запротестувала против таких змін умови 3 липня, гарячі дебати потяглися на кілька годин, але Тимч[асовий] уряд зістався при своїм, і два дні пізніше розпублікував свій текст як «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Временного правительства на Україні», з датою 4 серпня с[тарого] ст[илію], а Винниченко з Рафесом, не чекаючи сього акту, полетіли на сесію Центральної ради до Києва, зіставивши своїх товаришів в Петербурзі — вихожувати інші справи.

Вони поспіли на початок сесії. Замість 5 серпня перше засідання Повної ради призначено на ранок другого дня, а 5-го відбулись засідання Ген[ерального] секретаріату і Малої ради з приводу «Інструкції». Перед сим питанням все відступило на другий план. Що робити? Битись за угоду 3 липня чи мириться з новою інструкцією? В самім Ген[еральнім] секретаріаті голоси поділились нарівно, і пропозиція Винниченка — прийняти інструкцію, неважаючи на всі її абсурдні дефекти, пройшла тільки одним голосом. Так само трудно йшла дискусія в Малій раді. Всі вважали потрібним продискутувати се питання в більш свідомій всієї історії її Малій раді, перше ніж обстоювати його в пленумі; тому 5-го і 6-го скликано ввечері надзвичайні засідання Малої ради, що відправила ролю синьйорії-конвенту пленуму, в перервах ішли довгі засідання фракцій, і тільки після того розпочато дискусію над інструкцією в пленумі, пізнім вечером 7 липня.

Сі дебати вияснили ситуацію досить ґрунтовно. Центр[альна] рада, пустившись на переговори з Тимч[асовим] урядом для оформлення свого публічно-правового значення під гаслом спільного революційного соціалістичного фронту зробила се в неfortunний момент, коли сей уряд пішов «<...> направо», і соціалісти вилітали з його сідла один по другім, а котрі й сиділи, то дійсно як сорока на плоті, і з ними не було що говорити. Винниченко для

ілюстрації ситуації висловився в сій дискусії, що в Петербурзі, в правлящих кругах слово «революція» вже вважається неприличним словом, і на се Мик. Ковалевський завважив, що як так піде далі, то й слово «Временне правительство» стане неприличним словом, все вимагало тільки такої поправки, що в сей момент сей уряд, що бив поклони перед буржуазією та йшов їй на службу, відновляв кару смерті, наглі суди, всякі репресійні засоби, уже був неприличним сам в очах щиро демократичної й революційної частини громадянства, не те що саме слово. Союз з ним чи порозуміння, уложене на початку липня, було одіозне в очах більш свідомої частини укр[аїнського] громадянства, яке бажало — але zarazом і боялось розриву з ним²³¹. Розрив в сім моменті був далеко небезпечнішим, ніж незаключення угоди при кінці червня: чорні антиукраїнські сили встигли розгулятись, підорганізуватись і чекали догідної хвилі, щоб кинутись на Ц. раду і укр[аїнський] рух.

Упустивши цілий місяць дорогого часу на переговори, пакти і трактати з урядом і нац[іональними] меншостями і занедбавши за ними організаційну роботу на периферії, в масах, на фронті; одні українські с.-ри, менше пильнуючи високих урядових позицій та впливових постів в київській осередку і відступаючи провідні ролі с.-декам, звернули всю енергію на організаційну та агітаційну освідому роботу на селі й на фронті, але сили сеї партії були ослабі, щоб винести на собі сю роботу, — вона була не по силам і в самому тодішньому апараті Ц. ради й Г[енерального] секретаріату, але вона була незвичайно актуальна, і занедбання її мстилось тепер на них. Ц. рада й укр[аїнські] партії чули себе в сій хвилі слабшими, ніж місяць-два перед тим, в часах першого універсалу. Загальна ж ситуація на Україні погіршала за сей час значно, і Ген[еральний] секретаріат, і укр[аїнські] партії боялися взяти на себе всю відповідальність боротьби з розвалом фронту, дезорганізацією війська і продовольчою кризою, відірвавшись від центрального правительства і накликавши на себе, крім інших клопотів, ще боротьбу з ним — і з російськими партіями України, які, без сумніву, стали б його підтримувати. Раз пустившись бігти за правительственным возом, треба було бігти й за урядовими саньми. Сказавши «а», мусілося говорити й «б», як кажуть німці, — в надії, що якась нова кон'юнктура дасть змогу вилабудатися з такої прикрі ситуації.

Так власне, очевидно, уявляла собі ситуацію наша правляча партія — українські есдеки, крім деяких лівих елементів, схильних до більшовизму, розуміється. Винниченко, виливаючи в гарячих виразах свої жалі за зневагу і легковаження, зазнане від теперішнього кабінету, настоював, що все-таки інструкцію треба прийняти, або, краще сказати, — не відкидати одверто. «Прийняти до відома, а не до виконання», — як можна б формулювати його позицію. Христюк в своїх записках згадує з тодішніх секретаріатських своїх часів, що коли Винниченка запитали про відношення до інструкції, то він відповів: «Приймається до відома», — без тої другої половини, котру договорою я. Він доказував, що небезпечно, входячи в конфлікт з Тимч[асовим] урядом, обурювати против себе інші народності Росії, котрі, певне б, нам того не похвалили; що, провокувавши одверту боротьбу з рос[ійським] урядом, Україна кінець кінцем може бути розшматована і попаде одною частиною в ярмо німецьке, а другою в московське, що інструкція все-таки дає якусь базу для дальшої боротьби і досягнень, являється, як-не-як, першою Українською Конституцією і т. д. Його підтримували товариші есдеки: Садовський, Мартос. Ще енергійніш доводив наявність позитивних сторін в сій конституції і можливість, базуючись на ній, доходити дальших здобутків, Рафес — котрому його однопартійники зараз по приїзді ухвалили його тактику і заявили за безоглядним прийняттям інструкції. Вторували російські меншовики, доказуючи — устами Балабанова, — що інструкція містить все-таки автономію України, і, радячи її прийняти, як єсть, за те обіцували, — якби уряд далі став коверзувати, що вся демократія України підтримає українців против неприхильної, підозріливої політики уряду.

Ясно було, що нац[іональні] меншості — з виїмком хіба поляків — хочуть одного — щоб українці не розривали з Тимч[асовим] урядом і не

прискоряли йому зайвих клопотів; чи вони при тім потішали нас позитивними сторонами «інструкції», чи обурювались її абсурдами, — се був тільки літературний підхід, мажорний чи мінорний, того не зміняв висновку. Але се правда, що в їх аргументах було чимало правди, і головний аргумент: що в даний момент, від такого уряду, який був — [з] коаліційною чи фактичною перевагою кадетів більш видерти не можна було, а рвати з ним в даних обставинах таки не можна, — він був правильний. Тому навіть укр[аїнські] есери — які спочатку устами Ковалевського рішучо заявили за відкинення інструкції, в дальшій розвитуку дискусії в переважній більшості рішили підтримати формулу ескеків: не приймати, але й не відкидати і, давши частину своїх голосів за їх формулу, утворили цілком приличну більшість для неї.

Такі були обставини і настрої, в котрих проходила ся сумна VI сесія Ц. ради, 6—9 серпня ст[арого] ст[илію]. Я був страшно стомлений і збентежений сими переживаннями, і передчуваючи в дальшій не менш тяжкий і невеселий шлях, боявся за свої сили, за свою психічну рівновагу, тому хотів звільнитися з роботи в Центр[альній] раді. Літературно-наукова робота, котру я старався регулярно вести, — працюючи ранками, до певної міри утримувала мене в психічній рівновазі, але, видимо, її не вистачало. Я не відірвався ні на єдиний день від сеї томячої нервово-напруженої, тривожної діяльності; говорення і уважання так напружувало мої нерви, що я, вертаючи вечором з засідань, звичайно не міг заснути, хіба глибоко в ніч, після різних холодних обливань і т. под. При тім ми всі жили в безнастанній тривозі, в свідомості можливості якоїсь несподіваної катастрофи: арештів, збройного нападу і под. Око контррозвідки ми чули на собі безнастанно. Відійти від сього всього на якийсь час, виїхати, змінити режим і роботу — се було необхідністю. Вся моя родина жила в нервовім напруженні, яке могло щохвилини урватися. І все-таки вона не вірила в можливість вирватися мені з сього млина і не вірила, що я справді звільнюся. Так воно й вийшло.

Сесія почалась в полудне 6 серпня, в театральній залі Народного дому. Я здав провід Веселовському, а сам зложив досить довге і докладне звітчення про діяльність Малої ради за місяць липень; а накінець просив звільнити мене з президії з огляду на крайне моє переутомлення, а потребу для проводу в такій напруженій ситуації людини з свіжими силами і сильними нервами²³². На жаль, вирвався на се, як Пилип з конопель, співак, музик і на всі руки майстер Чайківський²³³, ні до якої партії, ні клубу не приналежний, і сам від себе почав говорити і просити, щоб я не скидався президії і т. д. Сей інцидент не дав зборам уважніше поставитися до мого прошення і подумати над якоюсь іншою комбінацією; Ковалевський, взявши слово після Чайківського, в гарній довгій прові змалював трудне становище наше, наслідком того, що революційна хвиля взагалі опадає, Тимч[асовий] уряд пішов сам на ліквідацію революції (як він висловився — скликає до Москви свідків, щоб були при контракті продажі революції); отже, не дивно, що всі ми, учасники праці Ц. ради, притомились, як притомився й її голова, — нехай живуть Установчі Українські збори, котрим час уже передати дальшу працю. Потім ще кілька промовців висловлялися против мого бажання уступитись, і потім була ухвалена резолюція, яка, ухвалюючи діяльність М[алої] ради, разом просила мене не уступати. Так воно й скінчилось; потім іще котрась рос[ійська] газета, здається, «Русское слово» [писала], що я се зробив тільки, аби дати себе просити, «поламавшись», взяв свою відставку назад. Але для мене се було дуже прикро, бо справді, нерви мої вже не в[и]тримали того надмірного фізичного перемучення.

Упоравшись з моєю відставкою, пленум заслухав справоздання кількох генер[альних] секретарів, в котрих висловлялось, що ніяк не можна обійтися без тих секретаріатів, що їх скасував Тимч[асовий] уряд. Особливо такого актуального, як продовольчого, а також не можна допустити такого розрізання України на автономну й неавтономну частину, як се робила інструкція. (В сій справі знов виступив на сцену і київ[ський] губернський виконавчий комітет, скликавши на сей час ширшу конференцію, з представниками продовольчого

і земельного комітету та київської прокуратури, — на ній другого дня, 7 серпня, винесено мотивовану резолюцію такого змісту й щодо обох сих пунктів — зчеркнення чотирьох секретаріатів і перекраєння української території — й телеграфічно переслано урядові. Також з місць почали приходити телеграфічні заяви від земців, земських зборів та різних інших організацій з протестами против «інструкції» та укорочення української автономної території — одна з перших обізвалася бахмутська повітова управа, протестуючи против вилучення Катеринославщини і заявляючи, що ся постанова Тимч[асового] уряду не може бути сповнена; інші протестували против скорочення секретаріату й радили Ц. ради, незважаючи на інструкцію, продовжувати свою працю.

Потім справоздання припинено, щоб заслухати звіт повідомлення Винниченка з діяльності делегації в Петербурзі; се було повторення того, що він говорив в М[алій] раді з підчеркненням того, що секретарі неукраїнці виступали цілком солідарно й однодушно разом з українцями і з усею енергією підтримували домагання Ц. ради; згадав також, що, одержавши (вже після виїзду Винниченка і Рафеса), вони телеграфічно прислали свою пораду не відкидати її; так само висловились комісари українських губерній, що були під ту хвилю в Петербурзі.

На сім засіданні припинилося, вечером поновилась нарада Малої ради, де продовжувалась дискусія з приводу інструкції — резолюцій підготовлялося для пленуму (не вносилося) також фракційні засідання, що потім продовжувалося цілий день 7 серпня (?) На засіданні фракції есерів був і я в ролі консультанта й інформатора — в дискусії і складанні резолюції участі не брав. Становище есерів мало властиво рішити питання про інструкцію; против них вона могла й не збирати голосів, або пройти такою малою більшістю, що се поставило б рішення під сумнів відразу. Сі кілька день пішли на переконання поміркованішими людьми крайніших про неможливість безоглядного відкинення інструкції, як то спочатку проєктували вони — і в таким дусу промовляв в Малій раді Ковалевський, і кінець кінцем більшість фракції пішла на компроміс. Так само в гострім питанні про Українські Установчі збори — видвигненім і поставленім с.-р. фракцією, с.-р. початково відкидали Всеросійські Установчі збори, висуваючи українські замість них, але поволі сходили на компроміс, щоб не розірвати з російськими фракціями, — бо для них се було питання прямо-таки сакральне.

На засіданні пленуму 7 серпня, ранішим і вечірнім, розпочалась дискусія над інструкцією. Рафес і Винниченко говорили свою аргументацію за те, щоб не відкидати інструкції, що вони викладали перед тим в Малій раді, тим часом як Любинський в яскравій формі зібрав аргументацію проти і подав від своєї фракції націоналістів-революціонерів проєкт гострої резолюції на відкинення інструкції. Шульгін в довгій промові рекомендував формулу не приймати і не відкидати, і те ж саме, тільки в більш іронічній формі, радив новий голова київської ради солдатських депутатів Григорієв: іти слідами російського уряду, призначити юридичну комісію, віддати їй інструкцію на розгляд, нехай вона там маринується років кілька, а Ц. рада з Ген[еральним] секретаріатом тим часом нехай здійснюють автономію далі. Промова ся, держана з певним самостійницьким ухилом, з жалями, що самостійницьку опозицію свого часу приборкано, і такою податливістю роззухвалено російські круги, мала чималий успіх і взагалі помітно було тенденцію самостійницьких, шовіністичних елементів використати таку трудну для соціалістів ситуацію. Але есдецькі фракції утворили твердий кулак оборони інструкції, точніш — її невідкидання і безоглядно агітували за сею формулою: українські есдеки, російські меншовики, бундисти і польські пепеєсівці відбували спільні конференції і виробили спільну лінію тактики. Кінець кінцем їх[ній] проєкт резолюції, що, гостро критикуючи інструкцію, одначе не відкидала її, а ухвалила все-таки подати на затвердження дев'ять признаних ним Ген[еральних] секретарів, то значить — уставити відносини з ними на ґрунті інструкції, — був прийнятий більшістю фракцій есерів, есефами і деякими меншими фракціями. Але безконечний ряд записаних до голосу промовців

зайняли ще цілий день своїми промовами — хоч їх і обмежено було часом. В останній хвилі атмосфера була дещо прочищена телеграмою делегації (тої частини, що ще зіставалась в Петербурзі) про ті додаткові пояснення, що їм дав Тимчас[овий] уряд до інструкції устами Некрасова. Там, між іншим, пояснялось, що право центрального правительства безпосередньо зноситься з установами України, минаючи Ген[еральний] секретаріат, застережене тільки на час війни, а не для нормальних обставин; компетенції Ген[еральних] секретарів будуть визначені урядом з їх участю, після того, як буде затверджений Ген[еральний] секретаріат; комісар в справах України при Тимч[асовім] уряді буде визначений за згодою з Ген[еральним] секретаріатом. Пояснення свідчили начебто про бажання уряду іти нам назустріч в толкованні <...> ним інструкції і підкріпляло аргументацію невідкидання.

В результаті резолюція есдеків з деякими змінами була прийнята великою більшістю: 247 за, против 36, а меншість есерів, 70 чоловік, що не хотіли голосувати за резолюцію, під проводом Шаповала вийшли з зали на час голосування. Вона складалась з двох частин. Перша викривала недоречність і шкідливість інструкції: вказувано, що вона продиктована недовір'ям до демократії України і виявляє імперіалістичні тенденції російської буржуазії (бажання затримати Україну в ролі експлоатованої колонії), не дає змоги Україні відповідно організуватись, перешкоджає утворенню єдиної революційної влади і не відповідає бажанню не тільки українського народу, але й нац[іональних] меншостей. Тому Ц. рада ухвалює рішучо указати Тимч[асовому] урядові, що ця інструкція, суперечна з угодою 3 липня і шкідлива в організаційній роботі, повинна з найкоротшим часі бути замінена, «в інтересах добрих взаємовідносин між Україною і Росією», такими нормами взаємовідносин між Тимч[асовим] урядом і Ген[еральним] секретаріатом, які б відповідали угоді 3 липня.

В другій половині «в інтересах найшвидшого заведення доброго ладу на Україні», як сказано, ухвалювалось все-таки подати 9 секретарів на затвердження Тимч[асового] правительства, доручити Ген[еральному] секретаріатові виготовити для подачі потім на затвердження Тимч[асовому] уряду законопроекти в найбільш актуальних справах — робітничих, земельних, харчових і освітніх. Порушити перед ним справу «війни і миру» (себто негайного припинення війни і участі України в укладанні умов замирення), скасування смертної кари й інших новозаведених репресій. Одночасно роз'яснити «всім націям України» хиби інструкції та «закликати трудящі маси людності всієї України до організованої боротьби за свої інтереси і на об'єднання коло Укр[аїнської] Центр[альної] ради, то значить, на переведення ухвал про приєднання до «автономної України». Завершити се воле[ви]явлення мали Українські Установчі збори. Резолюція, ухвалена негайно, — взятись до підготовчої роботи для їх скликання. Се була сатисфакція есерам, що сей постулат висунули. Уступкою нац[іональним] меншостям за всі ці протести була коротенька фраза про те, що Ген[еральний] секретаріат має бути відповідальним перед центральним правительством.

Хоча, таким чином, як бачимо, «невідкинення інструкції» було обліплено всякого роду додатками і застереженнями, які мали до мінімуму звести сю капітуляцію перед Тимч[асовим] урядом, чи краще сказати, — перед рос[ійською] буржуазією, і давалось властиво гасло боротьби всякими способами против інструкції, — все-таки гірке почуття капітуляції і тривога, що Центр[альна] рада фактично підтримає нею свою революційну силу (як то підносили не тільки самостійницькі, але й інші, радикальніше настроєні промовці) [лягало] тяжким каменем на душі учасників. Серце своє вони зірвали на московській нараді: вислухавши повідомлення, що Тимч[асовий] уряд призначив Центр[альній] раді 5 місць в московській нараді, пленум відіслав се до комісії з представників фракцій і потім ухвалив різку резолюцію, подану нею, яка рішучо засуджувала план сеї наради як крок недемократичний, здатний тільки для зміцнення контрреволюційних сил, тому Ц. рада від участі в сій нараді відмовлялась. Натомість ухвалено негайно організувати комісію

для скликання Установчих зборів всіх українських земель («Етнографічної України»), за порозумінням з секретаріатом внутрішніх справ і органами місцевого самоврядування. Так само з'їзд народів невідклично призначено на 8 вересня, вибрано делегацію Центр[альної] ради як організації бюро сього з'їзду і доручено йому закликати до участі в з'їзді всі народи, що стоять на принципі перетворення Росії в федеративну республіку. Се були, кажу, полекші душі після вимушеної капітуляції перед інструкцією.

Ухвали виносились в спішнім порядку, бо треба було закінчити пленум, щоб Мала рада могла за[й]нятися реконструкцією Генер[ального] секретаріату. Ще з початку сесії Винниченко, виложивши аргументи за невідкидання інструкції, подав до відома Ц. ради, що він по ухвалі зложить свій уряд в Ген[еральнім] секретаріаті, щоб дати змогу Ц. раді виявити свою гадку також і щодо персонального складу секретаріату. По ухвалі резолюцій він офіційно заявив, що Ген[еральний] секретаріат в цілості просить відставки. Властиво, ставилось питання про довір'я; тільки далі виявилось, що есери рішили не брати участі в «куцїн секретаріаті», так що треба буде секретаріат формувати наново. В кождім разі мала сим за[й]нятися Мала рада, згідно з нововиробленим наказом, і щоб скорше вийти з такого невиразного становища, рішено було того ж дня закінчити пленум, спішно провівши найбільш пильні справи. Між ними була й дуже болюча для селянства справа твердих цін на сільськогосподарські продукти, що їх уставило Тимчасове правительство. Депутати-селяни жалувались, що інтелігенція не відчуває кривди, заподіяної селянству сими «ножицями», вживши пізнішого виразу; тим часом, як на сільськогосподарські продукти визначають тверді, низькі ціни, — фабричні вироби всякого роду невпинно ростуть, і селяни, виходить, змушені віддавати своє добро за безцінь, не можучи нічого докупитись за одержані гроші. Справу сю поставлено на закінчення пленуму і ухвалено доручення Ген[еральному] секретаріатові, щоб на фабричні вироби були також уставлені тверді ціни і ціни сільськогосподарських продуктів нормовано до пропорції в фабричних.

На сім глибоко в ніч з 9 на 10 серпня було [закінчено] сей сумний пленум. Взятє ним рішення в даних умовах, може, й було неминучим, але умови були незвичайно трудні, аномальні, й винесене рішення було тільки констатуванням сих труднощів, а не розв'язкою їх. Щоб виконати се рішення, треба було сприятливих обставин і великого, незвичайного такту виконавців. Сього такту, правду сказавши, я не бачив у кандидатів на ген[еральних] секретарів, обставини не ставали сприятливими. Се ставило і президію, і Малу раду, і Ген[еральний] секретаріат в дуже скрутне становище, і мені тільки з сумом лишалось роздумувати, що не вдалось мені звільнитись з свого тяжкого обов'язку при такій моїй перетомленості, що давала мені себе так сильно відчувати.

Годиться одмітити ще становище більшовиків. При доповненню Малої ради представниками національних меншостей один мандат рішено було дати київ[ському] ком[ітетові] с.-д. — більшовиків, але київський об'єднаний комітет повідомив, що більшовики від мандату відмовились, і тому його передано Раді військових депутатів (?). В сій сесії подано було звідомлення, що більшовикам не було зовсім дано знати про сей мандат, і вони від нього не відмовлялись, а на вечірнім, останнім засіданні більшовицький делегат Лебедев пояснив, що більшовики не вважали для себе можливим прийняти мандат до Малої ради, думаючи, що се виконавчий, ексекутивний орган, до пленуму ж як органу законодавчого прислали його, і він користується з сеї нагоди, щоб висловити обурення своїх товаришів на ганебне поведіння Тимч[асового] уряду в українській справі. Заява ся була прийнята з великим спочуттям соціалістичних українських фракцій.

В газетах з'явилась звістка, мовляв, Корнілов заявив, що коли виявиться, що богданівці справді почали стрільбу до російських частин, то він не тільки скасує Богданівський полк, а й взагалі припинить українізацію війська.

Другого ж дня, 10 серпня, Мала рада приступила до кабінетової справи. Українські есдеки, що творили більшість в Ген[еральному] секретаріаті, були тої гадки, що се тільки має бути вотум довір'я: Мала рада відставки кабінету не прийняла і подасть на затвердження дев'ять секретарів, які підходять під букву інструкції, на затвердження Тимч[асового] уряду. Їх становище підтримували й неукраїнські фракції. Але укр[аїнські] есери, віддавши більшу частину своїх голосів за есдеківську резолюцію, зовсім не хотіли прикладати своїх рук до тої компромісової тактики, що випливала з есдеківської постанови. Покидаючи її прихильникам компромісу, вони брали на себе здійснення того, що вони внесли свого до сеї резолюції, — так що назване було в ній «організованою боротьбою» проти інструкції і здійснення Українських Установчих зборів як дійсного вияву суверенної волі українського народу. Тому вони заявили, що відкликають своїх фракційників з Генерального секретаріату, і, вважаючи, що тактика Ген[ерального] секретаріату, з огляду на загальний ухил направо, мусить відзначатись особливою твердістю й рішучістю, вони заявляються за формування нового секретаріату і відставку нинішнього. Відставка, таким чином, була прийнята, і Винниченко заявив свою згоду сформувати новий секретаріат за порозумінням з есерами і неукраїнськими фракціями, без українських есерів.

Але тут виявилось, що і його власна кандидатура викликає сумніви. В вечірніх київських газетах 10 серпня з'явилась петербурзька телеграма, що правительство збирається вислати Винниченка за межі держави з приводу персонального інтерв'ю його з кореспондентами французьких газет. Се інтерв'ю з'явилося у Києві ще 9 серпня. В нім оповідалась така нібито заява Винниченка: «Неуважливе відношення союзників до вимог українського

Вони врятували «Спомини» М. Грушевського

Катерина Борисівна Кондратьєва.
Фото 1916 року.

Варвара Степанівна Ткач (посередині).
Фото 1976 року.

У передмові до «Споминів» («Київ», № 8, 1988) ми писали, що цю працю М. Грушевського врятували його секретарка Катерина Борисівна Кондратьєва і Варвара Степанівна Ткач. Упорядник публікації С. Білокінь розшукав фотографії цих мужніх жінок.

народу викликає серед українців неприязні настрої. Що більше противляться вони нашим вимогам, тим більше певні українські круги звертають свої очі на Австрію та Німеччину. В Ц[ентральній] раді єсть певна частина германofilів. З приводу планованої тоді конференції в Стокгольмі він завважив при тім, що коли й Тимч[асовий] уряд не дав паспортів українським делегатам до сеї конференції, домагання українців таки будуть поставлені на ній — галицькими й іншими соціалістами»²³⁴. Мала рада вважала потрібним вяснити сей інцидент, поставлений петербурзькою телеграмою в зв'язок з відставкою Винниченка, і на початку засідання 10 серпня він дав ширше пояснення на сю тему, заявляючи, що кореспондент перекрутив його слова, бо він говорив, що неприязне становище до українських домагань викликає в певних українських кругах сепаратистичні змагання — в розумінні самостійництва, а ніяк не германofilьства. При тім висловив здогад, що се перекручення сталось, може, через помішання його слів з словами Маєвського, бо кореспондент висловивсь, що представлення його, Винниченка, цілком розходяться з представленням Маєвського, у котрого він, кореспондент, теж брав інтерв'ю. Зараз же після появи в газетах сього покрученого інтерв'ю він вислав Тимч[асовому] уряду своє спростовання — і зачитав текст сеї своєї телеграми.

Я ех presidio²³⁵ заявив, що звістка петербурзької телеграми, нібито Тимч[асовий] уряд з приводу заяви Винниченка про германofilьські елементи в Ц[ентральній] раді запитував пояснень її президії, цілком не відповідає дійсності: ні до президії, ні до Ген[ерального] секретаріату Тимч[асовий] уряд чи будь-які його органи з такими запитаннями про германofilів у Ц[ентральній] раді не звертались. А я як голова Ц[ентральної] ради від її початку рішучо заявляю, що не знаю в Ц[ентральній] раді ні одного члена германofilьської орієнтації. По сім була прийнята формула переходу — заслухавши пояснення Винниченка в справі його інтерв'ю і посвідчуючи, що ніяких германofilьських течій в Ц[ентральній] раді таки нема і все розповіджене в опублікованім тексті інтерв'ю являється грубою інсинуацією, Ц[ентральна] рада переходить до чергових справ.

Тим способом сподівались ми ліквідувати сей інцидент, що, незалежно від того, як там говорилося в інтерв'ю, в цілій теперішній mise en scene²³⁶ був безсумнівною провокацією, зверненою проти цілого українського руху, тому й взяла його під обграду Ц[ентральної] ради. Але не так воно було. Другого, здається, дня подав нам до відома, здається, чи не Зарубін, що супроти отих неприемних поголосок про Винниченка Тимч[асовий] уряд не вважає його відповідним кандидатом, а краще б бажав бачити на чолі його Дорошенка, що так, мовляв, гарно показав себе на уряді головного комісара Галичини й Буковини. Назверх мотивувалось се так, що, мовляв, Винниченко як яскравий соціаліст не підходить під напрям теперішнього кабінету — коаліційного, а не чисто соціалістичного. Коли се переказано було Винниченкові, він заявив на засіданні 13 серпня, що він відмовляється від формування кабінету і складає свій уряд. Мала рада рішила вийти з сього неприемного становища, доручивши формування кабінету самим фракціям.

Фракція українських есерів заявила, що участі в формуванні Ген[ерального] секретаріату вона не братиме, але не робитиме й труднощів іншим фракціям в формуванні. Есдеки з есерами рішили вволити волю Тимч[асового] уряду, щоб не протягати справи затвердження Ген[ерального] секретаріату й визначення його компетенцій, згодилися поставити на чолі Дорошенка та намітали інших секретарів з есдеків та есерів. Дорошенко, що встиг дуже розмакувати високі бюрократичні посади, які йому довелось займати сього року, — «генерал-губернаторство» в Галичині, а потім «губернаторство» в Чернігові, — не дуже радо пускався на непевне українське прем'єрство і нарешті згодився тільки під умовою, щоб йому повернено його чернігівську посаду, коли він вийде з Ген[ерального] секретаріату. Ген[еральні] секретарі се йому пообіцяли, і він дав згоду. Есери заявили, що, хоч назначений склад секретаріату не відповідає їх поглядам на ситуацію, вони не голосуватимуть проти його. Мала рада дала згоду на проєктований секретаріат, але Дорошенко по сім утяв

таку декларацію, яка всіх збентежила. Се була присяга на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентарського прем'єра, яким ми всі уявляли собі голову Ген[ерального] секретаріату; Дорошенко заявив, що, приймаючи уряд голови Генер[ального] секретаріату, відповідального перед Тимчас[овим] урядом, він, як досі на своїх комісарських урядах, буде точно виконувати всі доручення уряду і т. д.²³⁷

Се був чистий скандал, особливо в тодішнім моменті, коли ми збирались вести «організовану боротьбу» з інструкцією, Тимчас[овим] урядом, московською нарадою, конвенцією, буржуазією і т. д. Я зараз виголосив перерву, чи що, попросив кореспондентів не опубліковувати тексту декларації, котру, як то бувало, вони наперед собі взяли для скопювання і опублікування, бо, мовляв, сталось непорозуміння і автор бере її назад. Дорошенка покликав я на розмову, вяснив йому неможливість такої декларації, яка рішучо розходиться з лінією попереднього секретаріату, і він — в багатьох речах мені особисто [з] обов'язаний — без великих труднощів згодився дати новий, більш відповідний текст. Новий Генеральний секретаріат, опираючися на угоду 3 липня, проваджуватиме загальний напрям політики попереднього секретаріату, ставлячи на першім місці роботу над утворенням автономного життя на Україні, а в відносинах своїх до Ц[ентральної] ради керуватиметься «статутом» 16 липня. Ся декларація в заміну попередньої була зголошена до Малої ради другого дня, але тим часом в «Києв[ской] мысли» вже з'явилась попередня декларація. Се наробив репортер Ковальський, молодий хлопець, котрого я знав іще як гімназиста-емігранта у Львові, і він не раз звертався до мене в других моментах по поміч і підтримку. Чи зробив він тепер такий вибрик мені на злість з якогонебудь невдоволення, чи хотів перед редакцією «К[иевской] мысли» похвалитись своєю репортерською зручністю, давши такий документ, що не мав бути публікований, лишилось для мене загадкою, але я в кождім разі був розпалений такою некоректністю. Ми ж з кореспондентами стояли в добрих, приятельських відносинах, всяко облекшували їх роботу, і вони завсіди були супроти нас коректні, не використовували своєї присутності на наших засіданнях, щоб виловлювати і виносити які-небудь сплетні. Тому з розжалення я здобувся на різкий і нерозважний крок, який дуже потім переболів як прояв свого нелюдського надмірного психічного перетомлення. Коли після появи згаданої Дорошенкової декларації Ковальський прийшов знову на засідання кореспондентом, я, порадившись з товаришами, післав до нього секретаря сказати, що президія просить його не приходити, а до редакції звернеться, щоб прислали іншого репортера. З сеї причини «К[иевская] мысль» пришила мені квітку за таке насильство над представником преси, секретаріат Ц[ентральної] ради протестував проти сього виступу «К[иевской] мысли», дехто з «благоприятелів» пробував роздмухати сей інцидент, щоб доїхати мені. Але скоро виявилось, що нічого в ньому не видмеш, за кілька день за нього забули без останку — під впливом дійсно серйозних справ (насування корніловщини, з котрої тоді ще не можна було вгадати, що вийде). «К[иевская] мысль» таки перемінила репортера — став ним Николаїв, який дуже коректно виконував свою функцію і з нагоди роковин Ц[ентральної] ради з спеціальним признанням висловився про мої приятельські відносини до представників преси — се було немалою сатисфакцією за згадану серпневу квітку. Але для мене се був дуже прикий інцидент, в яким я відчув перш психічний прорив, необрахований емоціональний порив і ще раз пожалував, що не настояв на своїй відставці з президії, два тижні перед тим.

Тим часом Дорошенкові се відкинення його декларації дало дещо до думання. До того — як він мені розповів — приїхав з московської наради Штейнгель — його протектор в городськiм союзі, — поділився з ним враженнями, що кадетський противукраїнський курс зміцнюється, перспективи української автономії і «краєвого органу» дуже слабкі, отже, з того виходило, що Генер[альний] секретаріат — установа ілюзорна, і Дорошенкові ніяк не треба зв'язуватися з нею й ризкувати постом чернігівського губернатора, з котрого він був такий щасливий. Де ж таки — сама кн. Васильчикова буває у його жінки,

касиєрки чи щось в минулому, і се в його рідній губерні [і]. Отже, Дорошенко заявив мені, що він не хоче бути в Генер[альнім] секретаріаті. Було се дуже недоречно, грозило новими проволоками і ускладненнями, бо Винниченка уряд міг би не затвердити. Але не було що робити. Дорошенко ніяк не хотів ризикувати своїм щастям, а за те обіцяв їхати до Петербурга й просити за затвердження Винниченка. Кінець кінцем рішено було помиритися з сим фактом і пробувати щастя з Винниченком — за браком якоїсь іншої комбінації. По закритім засіданні 18 серпня, що затяглося в глибоку ніч, проголошено відмову Дорошенка; вона мотивувалася тим, що метод фракційного формування не оправдав себе: кандидати, визначені до Ген[ерального] секретаріату фракціями, часто в їх неприсутності, без попереднього порозуміння, відмовлялися від сих доручень, і справа протягається. Тому Мала рада прийняла відмову Дорошенка до відому й доручила формулювання кабінету Винниченкові. Він дав згоду й намітив зараз же план нового кабінету: Стешенка, Веселовського (праці), Черниша (торгу), Савченка-Більського²³⁸ (земельних справ), Мицюка (Генер[ального] писаря), на найближче засідання мав подати навіть і остаточний його склад.

Треба було спішити з закінченням сеї справи, що тяглась уже другий місяць та відтягала всю енергію й увагу керуючого осередку, тим більше, що навколо розвивались події процесу дуже серйозного значення і вимагали уваги і заходів. Тихий, але затяжний конфлікт, що зазначився між укр[аїнським] рухом і Тимч[асовим] урядом, сприяв виростанню всяких течій в українським і неукраїнським життю, які спішили його використати. Ясно йшов зріст реакційних, націоналістичних течій — українських і противукраїнських. Остання декада місяця серпня була заповнена різними з'їздами, що використовувалися різними націоналістичними кругами під гаслами, котрі можна було б коротко сформулювати як «Україна для українців». Їх треба було не тільки пильнувати, давати відсіч, але й противставляти працю під більш продуктивними й раціоналістичними гаслами. 19 серпня зібрався губернiальний з'їзд Київщини, котрому задалегідь надано назву «Українського національного з'їзду Київщини». Я був, як тоді повелось, вибраний почесним головою сього з'їзду, виступав на його відкритті й старався справити його в береги конкретних організаційних питань. На 20 серпня розгорнувся загальний з'їзд поштово-телеграфних робітників, де українські елементи збиралися звести рахунки з елементами неукраїнськими. На 27 був призначений такий же з'їзд залізничників і дорожників, також повний серйозних перспектив. Між ними в днях 25—27 мав відбутися загальний з'їзд організацій холмщаків: болюче питання повороту, українсько-польських відносин і т. д. Між тими питаннями, що неодмінно добивались свого полагодження, була справа «вільного козацтва»²³⁹ — організації чисто фашистського характеру, кажучи теперішнім терміном, яка, правда, ніколи не виросла в серйозну силу, але кілька разів загрозово виникала на обрії і ставила в трудне становище і Ц[ентральну] раду, і Ген[еральний] секретаріат, що мав або знайти їй відповідні претенційні форми, або дати інший напрям тим потягам до самоорганізації і самооборони, що використовувалися для таких фашистських завдань різними реакційними націоналістами, між іншим, під сим гаслом «вільного козацтва» Ген[еральний] секретаріат, ресорт²⁴⁰ Винниченка, мняв-мняв, марнував-марнував і так нічого з нею не зробив. Потім Порш з одної сторони, партизани Скоропадського²⁴¹ з другої використовували се гасло для своїх завдань, загалом сей потяг мас до самоорганізації, — безсумнівно, корисний — був замаринований.

Реакція антиукраїнська, з одної сторони, консолідувалася наоколо старої школи на чолі з київським університетом як найбільш[им] культурним авторитетом краю. Я згадував про протести київського університету й політехніки против українізації школи й публічного життя взагалі. З другої сторони, стара професура у величезній більшості виявляла крупний реакційний ухил. Вона ставала явною твердиною общеросійства і реакції. Коаліційна рада київського студентства в середині серпня звернулася до генерального секретаря освіти Стешенка з запискою, виясняючи неможливість лишати далі київські вищі школи недоторканими в їх позиціях, де вони забарикадувалися академічною

автономією, могли групувати під своїм авторитетом всяку дрібноміщанську протиукраїнську контрреволюцію. Стешенко реферував сю студентську записку на тім же засіданні, що займалось резигнацією Дорошенка (18.VIII). І тут характеристично було бачити, як ще слабо і несміливо почували себе наші українські головачі супроти таких російських тверджень. Російські круги, що мали свої рахунки з сею чорносотенною професурою (речником їх виступав Зарубін, якийсь доцент чи асистент політехнікуму), не від того були, щоб українськими руками погромити сю страшну чорносотенну професуру, сподіваючись за[й]няти її місце (що українцям за[й]няти її місця зараз було не під силу і на її місце придуть російські ж ліберали і ріденькі соціалісти, се було ясно). Але українцям боязко було підіймати руку на такі високі місця, і навіть Ковалевський, звичайно, дуже радикальний в національних постулатах, сим разом остерігав М[алу] раду від яких-небудь гострих порушень університетської автономії. Се було дуже симптоматично; я думаю, що українська наша влада так і здужала б провести українізацію вищої школи. Занадто багато було все-таки побожного страху перед різними фетишами старого ладу. І в сій справі, хоч на тім засіданні ради було доручено Генеральному секретаріатові за[й]няти нею, в дійсності ніяких конкретних заходів не було зроблено. Поруч старого університету св. Володимира організовано потроху український університет²⁴², більш зближений до народних університетів, так що на нього професура дивилась згори як на сурогат, — її займати не рішались.

А тим часом, як наш український осередок так скромно розглядався в ситуації, стара російська контррозвідка робила зусилля, щоб його добити морально. Я вище згадував про ті познаки її продовжування під покровом нового соціалістичного, революційного і т. д. російського уряду, що виловлювали наші товариші, особливо покійний Ісак Пугач. В тім часі (десь 19 чи 20 серпня) воєнне міністерство опублікувало виготовлене контррозвідкою «досьє» против українського руху: за неможливістю дати щось новіше і актуальніше, се був матеріал про діяльність «Союзу визволення України», з попередніх дореволюційних років. В київській пресі сі «ревеляції» Керенського кої його приспінників з'явилися, здається, в суботу 21.VIII. Дуже вчасно — саме в день проголошення нового кабінету Винниченка: на засіданні Малої ради того дня, перед звідомленням Винниченка з даного йому доручення сформувати Ген[еральний] секретаріат, я з уряду голови [як голова] Ц[ентральної] ради зложив заяву, що Ц[ентральна] рада не має ніяких зносин з «Союзом визволення України»: різні члени його звертались до Ц[ентральної] ради в різних справах, але Ц[ентральна] рада ще в квітні вияснила постанову: в ніякі зносини з «Союзом» не вступати до кінця війни, щоб не давати приводу до яких-небудь непорозумінь та інсинуацій, і сю постанову додержує до нинішнього дня. Укр[аїнська] преса цілком справедливо нагадала з приводу сеї публікації військ[ового] міністерства (пильно повтореної «К[иевской] мысли»), що якраз підклала свиней Ц[ентральній] раді за інцидент з своїм репортером), що матеріал її давно відомий і цілком не актуальний, бо походить з часів передреволюційних, коли «Союз» дійсно вважав своїм завданням всякими способами поборювати царський російський уряд, але з початком революції «Союз» проголосив припинення всякої роботи на шкоду Росії і обмеження своєї роботи обороною укр[аїнського] населення в краях, за[й]нятих центральними державами тощо, а багато з провідників «Союзу» почали робити заходи, щоб повернутись на Україну²⁴³. А пок[іийний] Пугач за кілька день оголосив прецікаве звідомлення про сю контррозвідчу роботу (спочатку раніш пропустив імення й керманічів — подав їх уже після ліквідації корніловщини). Виявляв у ній, що на місце старої жандармерії, охранки, контррозвідки й под. ще при кінці мая, коли українських рух почав розгортуватися так масово, а заразом, здавалося б, цілком доброзичливо для нового, революційного уряду Росії, військове міністерство, на чолі якого стояв тоді вже Керенський, виправило до Києва контррозвідчу експедицію. Загальне кермування нею взяв на себе начальник контррозвідки головної квартири «главковерха» (верховного командуючого), полк[овник] Терехов, а ведення розшуку взяли на себе два фахівці з контррозвідки главковерху

і начальника румунського фронту Орлов і Мусієнко, за поміччю цілої зграї агентів, а завдання було дано таке: документально обґрунтувати обвинувачення, що укр[аїнський] рух ведеться на німецькі гроші, та вияснити, через кого саме ці гроші переводяться. Се контррозвідче бюро в Києві [в]війшло в зносини з місцевими чорносотенними російськими організаціями, з контрреволюційною пресою, і спільними силами, од ин другому допомагаючи, повело свою протиукраїнську роботу. Урядове бюро збирало матеріал у тих «неофіціальних помічників» Керенського і К^о і навзаєм ділилось з ними матеріалом і давало їм натхнення і благословення на боротьбу з українською небезпекою. Виходить так, що, одночасно з тим, [як] товариші О. Ф. Керенського з Ц[ентральною] радою українську автономію будували, урядовці військового міністерства О. Ф. Керенського збирали з найбрудніших контрреволюційних ям «матер'ялець» проти Ц[ентральної] ради, щоб доказати, що вона являється платною німецькою експозитурою. Викопували скрізь слід австрійських крон і німецьких марок, розвідувались у банкірів, ювелірів-купців, чи нема сліду за українськими діячами, а особливо за мною, що ми дістаємо які-небудь непевні гроші. Хто вже його зна, до яких «установ» заглядали за сим матеріалом, а такі не вдавалось. За браком чогось конкретного і реального приходилось пускати в оборот всяку дурницю. Пугач вислідив, що саме перед приїздом міністрів на переговори з Ц[ентральною] радою в 20-х днях червня згадане бюро вислало для опублікування в звіснім чорносотеннім петербурзьким листку «Вечернее время» як велику сенсацію записку митрополита Шептицького з 1914 року (коли його вивезено з Галичини до Росії) про український рух; одночасно пущено чутку про призначення Шептицького київським митрополитом — нібито на бажання українців²⁴⁴; коли стало відомо про приїзд міністрів, бюро телеграфувало редакторові «Веч[ернего] времени»²⁴⁵ Осендовському²⁴⁶, щоб він стримався з друком «документів», — видно, не хотіли утрудняти міністрам їх місії, і вони появились тільки три тижні потім. Що за той час українці встигли опротестувати які-небудь плани призначення Шептицького, «документи» не[д]осягли ніякого ефекту, вийшов пшик. Тепер коли Тимч[асовому] уряд[ові] треба було «документів», щоб ошельмувати українців і уневажнити до решти угоди з ними, багато після довгих і даремних, просто-таки рзпзпучливих пошукувань, не знайшло[ся] подати нічого актуальнішого, як звідомлення про діяльність «Союзу визволення», і військове міністерство розмахнулось перед усім чесним народом отсими «відкриттями», з котрих теж при всім старанню, з огляду на обережність Ц[ентральної] ради в зносінах з союзанами, теж не можна було нічого зробити.

Але се було симптоматично. У зв'язку з усім попереднім і з новим реакційним курсом уряду, продемонстрованим «московською нарадою», можна було сподіватись все нових несподіванок, все нових проб ошельмувати українців і відріктись від якого-небудь порозуміння з ними. Тому в кругах Ц[ентральної] ради вважали потрібним довести якскорше до затвердження Ген[ерального] секретаріату Ц[ентральною] радою, щоб закінчити сей неясний антракт, невиразні відносини і наново зв'язати Тимч[асовий] уряд, хоч би в яких-небудь мінімальних розмірах супроти ідеї Укр[аїнської] автономії і санкції її, даної угодою 2 липня. Коли на засіданні 21 серпня Винниченко подав свій склад секретаріату, виявилось, що нема кворуму, бо російські делегати не поприходили, як виявилось, в зв'язку, очевидно, з заявленою російськими есдеками [претензією] на секретарство праці. Се секретарство призначалося українськими есдеками, кандидатом намічався заст[упник] голови Ц[ентральної] ради С. Ф. Веселовський, але звісний нам лідер київських есдеків Незлобін в останній хвилі зажадав сього місця для свого кандидата, Слуцького, інакше загрожував, що російські партії не візьмуть участі в формуванні кабінету. Веселовський тоді зрікся сього посту, але, з другого боку виявилось, що Слуцького не так дуже солідарно підтримують різні есдецькі організації. Сей портфель, таким чином, зістався необсадженим. Не було також секретаря на земельні справи: есери не давали своїх кандидатів до сього кабінету; дали Савченкові-Більському, близькому до есерів, а < . . . > керівником

< . . . > Мартос як товариш секретаря. На місце Христюка намічали Мицюка, але що він як есер не прийняв, взято на писаря О. Лотоцького (с.-ф.).

Важним успіхом вважалося, що портфель фінансів прийняв Туган-Барановський, колишній марксист, в сих часах дуже поміркований в своїх поглядах, близький до есерів; за браком кандидата він прийняв також портфель промисловості. Таким чином, зложився кабінет досить діравий і непевний, з есеків та есерів головно, і коли підросло ще кілька членів ради і зібравсь хоч невеликий кворум, рішили не затримувати справи й пробувати щастя з сим секретаріатом²⁴⁷. Есери, згідно з своєю попередньою декларацією, стримались від голосування (11 голосів), проти не голосував ніхто. Секретаріат затверджено і телеграфічно повідомлено Тимч[асовий] уряд про його склад, з прошенням поспішитись його потвердженням «з огляду на гостроту моменту, — коли контрреволюція одкрито виступила проти Тимч[асового] уряду й нового ладу, можливі контрреволюційні виступи та ексцеси», і потрібна «тверда власть, яка користується авторитетом у населення, для рішучої боротьби з контрреволюцією і оборони завойованої волі». Але, не покладаючись на вплив сих важних аргументів, рішено було вирядити ще й ходоків-толкачів, щоб прискорити затвердження секретаріату, особливо заспокоїти його уряд щодо кандидатури Винниченка і порозуміння з неукр[аїнською] демократією. Телеграма обіцяла, що портфель праці буде відданий котромусь неукраїнцеві, так що буде їх у секретаріаті двох — Зарубін і Туган-Барановський мали бути поручниками за се. Дорошенко поїхав також: оправдати заміну його Винниченком і заспокоїти уряд з приводу тих чуток про його нелояльні вискази, пущені в пресі.

Становище Тимч[асового] уряду малювалось дуже несприятливо. Симптоматична була заява Некрасова — фактичного тоді керівника внутрішньої політики — в інтерв'ю з представником преси на тему затвердження Ген[ерального] секретаріату. Як передали се рос[ійські] газети, Некрасов²⁴⁸ висловивсь, що уряд сподівається від Ц[ентральної] ради «приемлемих кандидатів, що серед них не буде осіб з орієнтацією на чужі держави». Се ясно натякало на інсинуації на закордонні гроші та агітацію проти Винниченка. Можна було серйозно побоюватись відкинення урядом секретаріату, що потягло б за собою дуже небажану кризу, в котрій Ц[ентральній] раді прийшлося б повести організаційну роботу пробоем против уряду і доходити свого права чисто революційним методом, ще рішучіш, ніж се було перед угодою 30 червня. Я вмістив тоді в «Н[овий] раді» 24.VIII статтю на сю тему, в котрій начеркував лінію повороту до державного будівництва України без огляду на «творчу політику центрального уряду і всякі контрреволюційні напади...»

В рос[ійській] пресі («Новая жизнь») з'явилась замітка, що хоч Винниченко й заперечує правдивість його інтерв'ю, але не весь кабінет вважає інцидент вичерпаним, і міністри-кадети ставляться неприхильно до його кандидатури. В день корніловського ультиматуму, 26 серпня, ся справа прийшла під обрану кабінету, і між кадетами й соціалістами на сім пункті прийшлося до гострої дебати, і нарешті засідання було зірване, — міністри-соціалісти Скобелев²⁴⁹, Авксентьев²⁵⁰, Прокопович вийшли з засідання. Дорошенко в пізнішій інтерв'ю («Н[ова] р[ада]») з 31.VIII) заявив, що все се, мабуть, були видумки, справа Ген[ерального] секрет[аріату] в засіданні кабінету навіть не обговорювалася: Некрасов в розмові з ним висловив переконання, що інтерв'юер Обак дійсно перекутив слова Винниченка, і після його спростування всякі сумніви мусять зникнути; він, Некрасов, підтримуватиме весь склад секретаріату, не певен тільки щодо кадетів; але щодо кадетів, то Ольденбург²⁵¹ дав знов заспокоючі відомості Туган-Барановському. Скільки тут було правди, трудно сказати; але налетіло корніловське повстання і відвело кризу²⁵².

Ми пережили тих два тижні, від першого обстрілу нас військовим міністерством старим [жупелом] з «Союзу визволення» і до одержання відомостей про затвердження Ген[ерального] секретаріату, в перших днях вересня,

в неабиякій тривозі і напруженні. Виступ військового міністерства і всякі інші говорення (як оте некрасовське) про наші орієнтації на чужі держави в зв'язку з переходом Корнілова на позицію фактичного воєнного диктатора-главковерха, а його товариша на полуднево-західнім фронті Савінкова — на позицію фактичного управителя військового міністерства, й роботою київської контррозвідки, викритої Пугачем, що кермувалася начальником контррозвідки главковерха, не лишало сумніву уже до урядового курсу. З повідомлень Д. Дорошенка ми ще раніш знали про тісні зв'язки корніловської ставки з московільськими погромщиками-донощиками, в ролі Геровського, арешт нашого комісара Блонського давав взірєць корніловсько-савінковських висновків в сих провокаторських «доношеннях». Ясно було, що нас «окружали». Перехід Корнілова і Савінкова з їх виразною реакційною і противукраїнською орієнтацією на такі командні позиції давав нам розуміти, що чекає нас паралельно з загальним контрреволюційним переворотом, що про нього глухі й невиразні чутки ходили по Києву в тих днях. Правда, документів не вдавалось добути, але кому ж недостача їх спиняла «руку-владику», як вона почувала за собою силу, щоб розправитися з ворогом? Контррозвідка бушувала. Роззухвалений «Киевлянин» смалив контрреволюційні артикули Шульгіна та його двійника «Алексея Єжова», і вся київська чорносотенщина мобілізувалась, почувуючи, що приходить свято на її вулицю. Анархія й безрадість офіційних органів осмілювала їх. Київ жив тривожним життям перед перспективою голоду і холоду: жони запасних в тих днях трохи не розгромили київську думу, прийшовши з домаганнями збільшення пайка і забезпечення дровами. Київ був наповнений різним неукраїнським військом, яке тільки чекало знаку згори, щоб зробити «хочлам» кінець. А нагорі стояли такі наші приятелі, як Оберучев та бувший спілчанин і ворог українського руху Кириєнко. Ми жили з дня на день, не знаючи, «що день грядущий нам готує», і не раз мене виводили товариші на нічліг куди-небудь поза хату, побоюючись загального трусу і арештування.

Неминучий конфлікт в середині двадцятих днів серпня висів в повітрі. Попередні виступи й вчинки Корнілова змушували український осередок з тривогою приглядатись і прислухатись до його кроків, сподіваючись від них всяких недобрих можливостей. 27 серпня прийшли перші вісті про ультиматум, що Корнілов поставив Керенському, аби кабінет уступив і передав диктатуру Корнілову. Похід корніловського війська на Петербург і формування <...>. Ц[ентральна] рада мала того дня засідання денне в продовольчих справах (інформує про страшенний і безвихідний хаос, що утворивсь у сій справі наслідком розпоряджень главковерха Корнілова, з одної сторони, а міністра Пешехонова з другої: самі по собі немудрі, вони, перехрестившись, розруйнували цілком і збір урожаю, і заготовлення збіжевої доставки). Коли прийшли відомості про корніловський замах, скликано нове засідання, яке розпочалось год[ині] об 11 і тривало до 3 години ранку. Одночасно засідала українська рада військових депутатів, а в міській думі — об'єднані комітети гром[адських] організацій, куди для зв'язку поїхали дехто з ген[еральних] секретарів та членів Ц[ентральної] ради. Рада військ[ових] депутатів рішучо осудила виступ Корнілова і разом винесла постанову, щоб Ц[ентральна] рада через Ген[еральний] секретаріат перейняла всю владу на Україні і перевела б українізацію армій згідно з постановами II військового з'їзду. Іменем Малої ради випущено відозву до «народів землі Української», де наказувалось не слухати ніяких наказів Корнілова — отого самого, що «дався добре взнаки трудящому селянству»; оповіщалося, «що законне правительство тільки Тимчасовий уряд, а на Україні — Українська Центральна рада та її Генеральний секретаріат»; закликалося «стати дружно і міцно коло Тимчасового правительства і Укр[аїнської] Центр[альної] ради на оборону нового ладу» і не попускати повороту нових порядків. Ген[еральний] секретаріат випустив обіжник до Рад робітничих, селянських та вояцьких депутатів, громадських установ і комісарів в тім же напрямі. Разом прилучився до відозви київських організацій до людности Києва, що заповідала безоглядну боротьбу з усякими контрреволюційними виступами. З'їзд залізничників, що саме того дня розпочав свої збори,

рішучо заявив, що він не допустить зробити Україну ареною горожанської війни, їх представник, не пам'ятаю його ймення, — молодий росіянин, імпазантний мітинговець, дав урочисті приречення в тім напрямі, що залізничники стримають перевіз військ і паралізують всякі спроби збройного конфлікту. Се внесло деяке заспокоєння, а київська адміністрація почала трусити різні чорносотенно-погромні організації, добралася кінець кінцем і до редакції «Киевлянина» і самого Шульгіна, а «Киевлянин» взято під цензуру. Заведено цензуру також в Одесі. Против сих репресій виступив тоді в «Н[овій] раді» Єфремов, вважаючи недопустимим такий поворот до старої насильницької політики під прапором охорони революції («Н[ова] р[ада]» з 1.IX).

З другої сторони, не всі були вдоволені і таким безоглядним солідаризуванням з Тимч[асовим] урядом, яке виявив український осередок в сім критичнім моменті. Зо мною мав випадком розмову на сю тему полковник Поплавко з Ген[ерального] військового комітету в тих днях, коли ліквідація корніловщини була ще непевна. В виразах досить неясних він висловивсь, що Ц[ентральна] рада повинна б вести політику більш самостійну: не зв'язуватись безоглядно з Тимч[асовим] урядом, а взяти на себе ролю *tertius gaudens*²⁵³ між ним і Корніловим і постаратись виторгувати чи явочно забрати можливе тахітум для себе. Було тоді, може, і більше таких мудреців, але корніловська авантюра пройшла так швидко, що вони не встигли розгорнути своєї тактики чи планів тактики. Першого вересня Корнілов уже капітулював перед відділом вірного урядові війська. Пам'яткою київських настроїв [у дні?] його авантюри зістались протоколи засідання Ц[ентральної] ради з дня 30 серпня. Петлюра скаржиться на запитання членів, що Ген[еральний] секретаріат зробив для охорони ладу в Києві. Винниченко, Шаповал, що засідав в київськ[ом] комітеті охорони революції, виступили з цілим актом оскарження проти київської військової влади, спеціально проти команд[уючого] військ[ової] київ[ської] округи Оберучева, військового комісара Тимч[асового] уряду Кирієнка, які під час сеї авантюри головно пильнували того, щоб якось придавити або не дати ходу українцям, а зовсім не дбали про організацію оборони, так що Ген[еральний] секретаріат не може прийняти ніякої відповідальності щодо можливих контрреволюційних випадів — не буде нічого дивного, коли Київ впаде в руки корніловців в таких обставинах. Оберучев і Кирієнко утрудняють зв'язок Ген[ерального] секретаріату з урядом, не допускають Ген[ерального] Військ[ового] комітету до участі в комітеті оборони революції, паралізують всякі заходи проти контрреволюції, трактуючи їх як «українську інтригу», противляться спровадженням до Києва українського війська, відзиваючись, що донці й кирасири, розташовані в Києві, досить певні охоронці ладу, а всяке українське військо в міру треба висилати на фронт, і Кирієнко покликавсь на те, що Керенський, виправляючи його до Києва, дав йому дуже непохвальні характеристики українського руху взагалі. Одним словом, в сих днях короткого паралічу петербурзької влади київський український осередок побачив доволі недвозначну <...> гримасу київського воєнного начальника. В Раді військових депутатів мали в тій хвилі перевагу українці, вони провели на голову українця — Григорієва, і того ж самого дня, як М[ала] рада слухала жалі Ген[ерального] секретаріату на Оберучева й Кирієнка, Рада військових депутатів також різко осудила діяльність їх. До чого б привели такі відносини, ще якби далі потривав отакий напружений стан двох таборів, поставлених против себе, трудно вгадати. Але 1 вересня ставка Корнілова піддалась, і того ж дня Тимч[асовий] уряд, не бажаючи далі провокувати українців, рішив зробити передишку і затвердив Ген[еральний] секретаріат в поданім йому складі. Другого дня прийшли про се вісті до Києва, і Оберучев поспішив поздравити Винниченка й висловити надію на дружню співпрацю надалі²⁵⁴. Але по всім тім, як він себе показав у сі трудні дні, ніхто з українських кругів не мав до співпраці з ним найменшої охоти. Гострий засуд його діяльності виніс з'їзд селянських депутатів. Потім збори українців-воєнків всіх частин київ[ської] залоги винесли домагання його відставки (4 вересня). Другого дня збори губерн[ського земства] Київщини винесли таку [ж] постанову про необхідність відставки Оберучева, коли він виступив з при-

вітанням з'їзду народів в день відкриття. 8.IX публіка прийняла його таким свистом, що в п'ятах застигло. Дні його й Кириєнка були пораховані.

Але обережна і пасивна політика Ц[ентральної] ради у відносинах до Тимч[асового] уряду, корніл[овського] повстання і т. д. не пройшли також без протестів. На з'їзді Ради сільських депутатів впало не одне слово жалю з приводу сеї пасивності. Дійсно, <...> в те місце, звідки мало вийти затвердження Генер[ального] секретаріату. Центр[альна] рада й її Ген[еральний] секретаріат не виявили потрібної активності й оборонності в напрямі запанування над ситуацією: як організуючий осередок вона не дала себе відчути в сих трудних часах; розуміється, се головню належить до Генер[ального] секретаріату як її ексекутиви; він досить безпомічно теліпався в повітрі, не [з]находячи стичности з урядовими установами, котрої шукав, і, не знайшовши контакту з людиною, котрої не шукав. Розуміється, ситуація була дуже нелегка, незвичайно при тім змінна <...>, і ті критики, які жалували, що укр[аїнський] осередок не проявив себе сильніше, не знаходили властиво ніяких конкретних вказівок, що саме треба було зробити. Але факт певного незадоволення і з ситуації, і з себе таки був. Жалібно виглядали серед сього контрреволюційного заворушення декрети Тимч[асового] уряду про затвердження Генер[ального] секретаріату, ми тепер, одержавши сей кусник паперу з затвердженням Генер[ального] секретаріату, мусили починати нову, довгу, зтяжну боротьбу задля повернення інструкції 4 серпня до її первозору — умови 2 липня. По всіх тривогах корніловщини ми якось не відчували в сій хвилі пафосу, ентузіазму визвольної боротьби. І дійсно, наступний місяць, виключивши оден світлий, кипучий, як молоде вино, момент з'їзду народів, потягнувся сіро і невдоволяюче.

Тимч[асовий] уряд, упоравшись з корніловщиною, оголосив Росію республікою (досі усталення форми правління відкидалось Установчим збором). Одночасно він уставив замість повного кабінету фактичну Директорію з п'яти осіб, решту міністрів лишивши в ролі фахових керівників і дорадників Директорії. На скріплення ж соціалістичної революційної бази мала послужити скликана в Петербурзі на середину вересня під фірмою петербурзької Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів (на чолі котрої стояли тоді Чхеїдзе і Авксентьев) «демократична нарада» — для організації нової влади, яка б об'єднала всю революційну Росію для оборони від зовнішніх ворогів і від внутрішньої контрреволюції, вплинути (?) в противний бік ухил направило, даний московською «державною нарадою». Збори укр[аїнських] селянських депутатів, аранжовані есерами в днях 2—4 вересня, відозвались на сі проголошення: щоб новоконстатована російська республіка була додатково проголошена республікою федеративною; щоб Тимч[асовий] уряд надалі виявив більш довір'я демократичним організаціям і охочіш спирався в тім на Ц[ентральну] раду — скасував обмеження, впроваджені інструкцією 4 серпня і т. д.; подбав би про випровадження з України різного ворожого укр[аїнському] народові війська, і приложено старання до негайного припинення війни і загального замирення — аби Ц[ентральна] рада [запропонувала] про се урядові негайно і т. д.

Се була зовсім незла, як на той час, програма, але й самі есери не постарались досить енергійно провести її через Центральну раду — за[й]нялись головню організацією виборів до Уст[ановчих] зборів всеросійських. На се головню було й скликано Раду селян[ських] депутатів, а по ній в сій же справ відбулась есерівська конференція, та тут вийшов немалий скандал, бо після того, як селянські депутати постановили, що «Селянська спілка», їх організація, має проводити вибори спільно з есерами й еседеками, на есерівській конференції взяли перевагу блюстителі соціалістичної <...> партії й переперли постанову — відкинути блок з «Селянською спілкою» — і тим загнали в кут провідників есерівсько-селянської акції, які фактично мислили собі есерівську партію як провідницю селянства в цілому — партійного й непартійного. Таке серйозне тактичне роздвоєння між, так би сказати, соціалістичним і селянським кроком есерівства змусило есерівських провідників звернути всю свою увагу на його полагодження і відновлення блоку з «Селян[ською] спілкою», і перед сею

партійною злобою дня відступили у них на другий план справи загальнішого значення, тим більше, що безпосередньої участі в українським правлінні есер[ів]ська партія не брала, українські ж партії, так би сказати, правительственні, за[й]нявшися організацією нової української адміністрації і усталенням відносин до уряду, виправленням його інструкції, теж спустили з ока справи загальні, і так Мала рада, зібрана на засідання 5 вересня, після одержання відомості про затвердження Ген[ерального] секретаріату без всяких дискусій, просто «прийняла до відому» сей факт, з огляду, що секретаріат устами Винниченка заявив, що програму своєї діяльності ще не має, за несуттєвості кількох секретарів.

<...> Одногослоно ухвалено взяти участь в «демократичній нараді», скликаній на 12 вересня, — хоч офіціальні запросини ще не прийшли, — й визначено кредит на витрати з'їзду народів, що мав початися за кілька день, 8 вересня. Євреї-націоналісти (сіоністи) і соціалісти-бундівці виступили з привітаннями Ген[еральному] секретаріату з затвердженням; але українці «помовчували», чекаючи декларації новозатвердженого секретаріату, що він замишляє тепер робити з-тою вимолоною у всіх богів державною владою. Навіть таке архіактуальне, погарне, можна сказати, гасло, як припинення війни, винесене селянськими депутатами і підтримане есерами (гаряча ст[аття] пок[ійного] Пугача в «Народ[ній] волі» 10.IX) не була підтримана Ген[еральним] секретаріатом супроти ухильчивої позиції не тільки Тимч[асового] уряду, але й Петербур[зької] Ради роб[ітничих], сел[янських] і військ[ових] депутатів, що свою «демократичну нараду» скликали теж не для обміркування способів покінчення війни, а продовжування боротьби з зовнішнім ворогом.

Одно, що ми досягнули в сім часі конкретно, — територія Цен[тральної] ради значно поширилася... в Педагогічному музеї. Школа льотчиків-наблюдателів, що уперто не хотіла кидати свого «наблюдательного посту» над Центральною радою, непомітно якось виетіла в період ліквідації корніловщини й зникла з Педагог[ічного] музею. Тим часом як Ген[еральний] секретаріат розташувався в будинку «Савой»²⁵⁵ на Хрещатику, Центральна рада придбала приміщення для своєї канцелярії, інструкторського бюро тощо, і я одержав як свій кабінет ту кімнату, де колись тиснулась та Центральна рада, що я її в Києві застав. Але територія поза Педагогічним музеєм зіставалась неопанованою.

На тлі сього сірого і доволі-таки пригніченого настрою нашою яскравою, ясною плямою виступав, як я вже сказав, з'їзд народів, заповіджений ще національним українським з'їздом в квітні, довго відкладаний, і тепер — запізно таки, але справді, краще пізно, ніж ніколи, — зібраний 8 вересня. Розуміється, він в данім моменті не дав нічого конкретного, і його навіть можна вважати також одним з відхилянь укр[аїнської] демократії від конкретних організаційних зводок в бік національної романтики чи стріляння через голову безпосередніх справ до далеких мет. Він зібрався запізно, коли російська демократія, з котрою треба було переводити сю федеративну умову, вже встигла розложитись і згнити, а без неї самі «недержавні народи» не могли сеї федерації збудувати. Щоб поставити собі конкретні завдання, з'їзд повинен був зібратись перед червневим відновленням наступу, перед більшовицьким виступом в липні; треба було тоді поставити ясно і твердо проблему припинення війни. Тепер все те, що говорилося з з'їзду народів на сю тему, було теоретизуванням, для котрого вже не було ґрунту. Ми в тій хвилі ще не відчували, в якій мірі ґрунт під нашими ногами ослаб за останні місяці нашої пасивності, тупцювання коло того порожнього місця, що було Тимчасове правительство і ціла російська демократія разом з ним. Але що ми того ще не розуміли, не рахувались з грядущою силою, яка мала перечеркнути всі рахунки, зв'язані з тим Тимч[асовим] урядом, з Установчими зборами, всерос[ійською] демократією і різними іншими речами, ми були захоплені тим міжнародним братанням, яке відігралося в Києві, і, може бути, що ми настільки мали рацію, що те, що для даного мо-

менту було нереальним, кидало проміння на дальші перспективи. Може бути, що се київське братання, сей «Сводный союз», що ми тоді закладали, ще пригадається коли, як прийдеться будувати східноєвропейську федерацію із тими народами, які тепер опинились за межами Радянського Союзу.

В кожному разі — незалежно від того, як його колись оцінять з далеких історичних перспектив, — се був світлий і радісний момент, що освітив нам душі в тих скорбних часах, і спеціально підбадьорив мене, перевтомленого, знеохоченого тяжкою і невдячною працею, в котрій мені приходилось колотитись, граючи ролю того вартового, що сидить на задку останньої чумацької мажі і має пильнувати, щоб щось не впало або чогось не вкрали.

З'їзд відкрився під <...> уваги й заінтересування Тимч[асового] уряду і самого диктатора Керенського. Макс. Ант. Славинський²⁵⁶, наш старий київський приятель, що, примощуючись на мажі великої російської революції, одержав голосний титул, але цілком персональний пост голови «комісії для розроблення обласної реформи», впав на щасливу гадку побувати в Києві в ролі представника уряду на з'їзді народів, дістав у Керенського мандат і як чоловік петербурзький і в пресових обходженнях бувалий обставив свою місію відповідною рекламою: представників преси поінформував про неабиякий інтерес самого Керенського до з'їзду, що йому він, мовляв, надає велику вагу і тому признав конче потрібним мати на нім свого представника; не без його ж участі, може, Телеграфне агентство дало наказ своєму представникові організувати якнайширшу інформацію. З'їздові, таким чином, приготували ефектний виступ: київські офіціальні верхи, з одного боку, київська преса — з другого, виявили велику увагу і повагу до з'їзду, а за ними й громадянство, українське й неукраїнське, як то кажуть, підтяглось: виявило і заінтересування і відповідно піднесений настрій. Вступні картки розібрано заздалегідь, ще 5 вересня, і багато даремно добивалось вступу. Але при тодішній сильно розбитій комунікації нелегко було поспіти до Києва національним делегаціям при всій охоті. Іхали з пригодами й несподіванками, одні, вибравшись завчасу, поспіли завчасу, інші не поспіли й надтягали протягом цілого з'їзду. Тому я не мав певності, чи можна буде відкрити з'їзд призначеного дня, 8 вересня с[тарого] с[тилю], вдень пополудні, і щоб не позичати в Сірка очей в такій неприємній можливості, попросив секретаря орган[ізаційного] бюро М. М. Любинського в разі потреби проголосити відложження, а коли можна буде відкрити, прислати по мене. Таки дійсно прислали, хоч приїхала ще невелика частина, все ж разом з місцевими національними представництвами було понад 50 делегатів, а голов-но, що публіки насунуло стільки, що ніяк не можна було її з нічим відсилати. Отже, з деяким опізненням о півдругій год[ині] я се вступив засідання відкрив іменем Ц[ентральної] ради, що виконувала наказ Національ[ого] укр[аїнського] з'їзду. Згадав, що давніш ми сподівались, що сей з'їзд скличе наша організація в іншій місці — в Петербурзі чи в Москві, стара організація автономістів-федералістів (її головного діяча, пок[ійного] Обнінського, я пом'янув потім); але що с[е] сподівання не справдилось, Ц[ентральна] рада мусила взяти на себе се діло і організувала ініціативне бюро, що виконало своє завдання з усею можливою пильністю. Іменем сього бюро взяв потім слово Любинський і познайомив з організацією з'їзду. Запрошено всі національні організації, які признають федеративний принцип організації Росії, добиваються для себе автономії в Федерат[ивній] Рос[ійській] республіці. Всім таким організаціям признано право прислати на з'їзд по 10 представників незалежно від своєї великості. Майже всі національності відізвились на сей заклик, декотрі вже поспіли на з'їзд, інші ще в дорозі.

По сім звідомленні вибрано президію, причім мене аклямовано²⁵⁷ почесним головою з'їзду, і по сім зроблено коротку перерву. Після перерви я вітав з'їзд іменем Ц[ентральної] ради в старім гнізді федеративної ідеї — в Києві; згадував головні моменти з розвою її, нагадував пророкування Костомарова про те, як зійдеться колись слов'янський собор на Софійській площі, ідеї Драгоманова, діяльність фракції автономістів-федералістів 1905 року, невмирущу пропаганду на сім полі пок[ійного] Обнінського, закликав збори поша-

нувати його пам'ять. Вказав на привітання і вирази солідарності, які одержувала Ц[ентральна] рада від різних народностей Росії як доказ життєвості федеративної ідеї й висловив надію, скорше побажання, щоб наш нинішній почин послужив початком перебудови на федеративних підвалинах не тільки Росії, але й цілої Європи. Потім ефективну промову-привіт від Тимч[асового] уряду проголосив Славинський, виправдував його, що він не скликав сам такого з'їзду, через навалу різних справ; висловив переконання, що Установчі збори уставлять федеративний лад, але, мовляв, для його здійснення треба багато приготовчої праці, яку найкраще можуть перевести самі народи спільними силами, за спільним порозумінням. Досі Київ не чув ще таких спочувливих тонів з уст представника Тимч[асового] уряду, і хоч представник був досить випадковий, — наш таки Максим Антонович, — промову його слухати [було] дуже приємно. В подібних же спочувливих тонах промовляв новий київський голова, російський есер Рябцов²⁵⁸. Дано було ще того дня слово польському делегатові, Романові Кнолеві, представникові польської демократичної партії України (т. зв. Демокр[атичного] централу). Він підкреснув, що поляки змагають до повної державної самостійності, тому не можуть бути учасниками нинішнього з'їзду, але як представники польської меншості на Україні делегати заявляють бажання підтримувати змагання українців до федеративної перебудови Росії і забезпечення автономії України, а з другої сторони — сподіваються, що на світовій конференції федеративна ідея буде прийнята демократією й положена в основу нової організації міжнародних відносин на місце нинішньої буржуазної анархії. На сім же вступне засідання, досить коротке, було й закрито. Воно тривало яких півтори години, і далі, з огляду на відсутність багатьох делегацій, його протягати не було рації.

Засідання другого дня, 9 вересня, мало більш буденний характер і все ще було малолюдне, прибули естонці й молдавани, і кілька повідомлень від спізвених. Виповнили його головне звідомлення і декларації національних делегацій. Почасти вони заявляли своє ісповідання федеративного принципу і, доводячи необхідність забезпечення національної територіальної й екстериторіальної [автономії] — постулят єврейських делегатів, — малювали картини національного утиску й експлуатації різнонаціональної периферії з боку російського центру. Почасти відкривали відміни в трактуванні національного питання з боку різних партій і угруповань даної національності. Не кажучи про єврейських представників: націоналістів і соціалістів, оборонців і противників палестинської єврейської держави і под., що й тут, як при інших нагодах, вияснили свої розходження, доходючи часами до дуже гарячої й пристрасної полеміки, — подібні відміни розкривали перед нами національні делегації литовців, латишів, грузинів і под. Литовська делегація в більшості складалася з прихильників повної самостійності; лідером її був проф. Вольдемар, її становище було подібне до становища поляків. Ми, мовляв, співчуваємо вашим змаганням перетворити Росію в федеративну державу і забезпечити в ній національну автономію окремим народам; ми самі заінтересовані в тім, щоб Росія не зісталась національномонолітним, централізованим тілом, як її старалась утримати російська бюрократія з буржуазією на спілку, тому йдемо далі, ніж поляки, які не вважають для себе відповідним брати участь у з'їзді (з такою заявою сього дня виступав польський представник київського комітету польської партії соціалістичної лівші [лівіці]), розвиваючи ту гадку, що федерація — тільки етап до повної самостійності, котру вважають своїм завданням (ППС). Ми братимемо участь у з'їзді, будемо обмірковувати способи переведення федерації в Росії та можливо найкращої її організації, але для себе бажаємо повної державної окремішності. — в російській федерації бути не хочемо. Так приблизно можна схарактеризувати позицію цих делегатів, які дійсно брали дуже жваву участь в цілім з'їзді. Другу течію представляв якийсь Бельський, чоловік немолодий, петербурзький інженер, партії народників-соціалістів. Він дивився на самостійність Литви як на вихід примусовий: коли Литву оточують з усіх боків самостійні держави і не буде з ким федеруватись, прийдеться бути самостійним, але ся перспектива його не тішила, він не бачив для того потріб-

них культурних сил, і становище буферної держави не було для нього завидним.

Різні внутрішні нюанси, не в такій різкій формі, як євреї, демонстрували також делегати грузинські (соціал-федерат[исти] і націонал-демократ[и]), латиські (нац[іонал]-демократ[и], соц[іал]-демократи) і представники «Селянського союзу».

Багато говорили мусульманські представники Азербайджану, Поволжя і Криму (з Криму прибула особливо велика їх делегація, незвичайно горнула до українського руху і викликала гаряче спочуття українців), інформували про становище мусульман в Росії, їх кривди і потреби.

З українців замітну промову того дня сказав Петлюра, доказуючи, необхідність націоналізації армії як останній її рятунок і доводячи взагалі цілком безнадійне становище Росії, яка неминухо згине, коли не перейде до національно-федералістичної організації.

Засідання було довше, ніж вчорашнє, але теж тільки денне, бо вечір мала зайняти Мала рада: нарада в справі участі в Демокр[атичній] нараді (я пізніше скажу про це завдання, коли говоритимемо про Демокр[атичну] нараду взагалі). Членів з'їзду запрошено зістатися на сім засіданні як гостей.

Третій день, 10 вересня, можна вважати кульмінаційним пунктом з'їзду. Засідання почалось доповідями мусульманських делегатів, що були відложені з попереднього засідання (не закінчилися тоді, бо треба було починати засідання Малої ради). Дуже симптоматичні були промови двох кримських татарок — одної учительки і одної представниці жіночого руху, що поруч мотивів національних вирішували питання культурних змагань поступовіших течій татарського громадянства в його внутрішніх відносинах (емансипація жінок, визволення школи з релігійних впливів). Сильне враження зробила коротка промова лікаря-бурята, що загостив на з'їзд в переїзді на фронт і висловив надії на національне визволення й прилучення до цивілізованого життя поміччю демократії свого поганського народу, своєї батьківщини, що її царська Росія зробила була місцем заслання для борців за визволення. Мейсровіц, представник латиського селянського союзу, сказав гарячу і сильну промову на адресу Керенського — його негідного виступу на московській нараді против націоналістичних домагань (про юдин поцілунок і 30 сребреників — запроданість національного руху) — і гасло московської наради «війна до побідного кінця» (і ані слова про самоозначення); в теплих виразах він дякував Ц[ентральній] раді за взятую нею ініціативу утворення спільного фронту народів відмінно від імперіалістичних держав і заведеної ними різни.

Неприємний інцидент, вже згаданий [вище?] мною, стався, коли дано було слово Оберучеву, що приїхав привітатися. Коли різні приїжджі і сторонні люде, не втаємничені у відносини Оберучева до українського руху і його «діяльність» на пункті українізації, стали плескати у відповідь на деякі ліберальні фрази, пущені ним в своїй промові (в дійсності далеко не прихильній гаслам з'їзду), присутня на хорах українська публіка, особливо вояцька, почала шиканням спиняти плескання; те ж саме повторилось при закінченні, як Оберучев висловився в тім роді (як записує се репортер «Робітничої газети»): якщо колективний розум утримає з'їзд від погибельних помилок, тоді можна буде сказати: нехай живе федеративна республіка, публіка, не розбираючи, почала плескати сим словам.

Голова зборів зробив демонстрантам догану, з приводу її потім вийшла гучна полеміка: «К[ієвская] мысль», а в укр[аїнській] пресі Єфремов ганьбили таку, мовляв, некультурність, «К[ієвская] мысль» почала при тім зводити рахунки з Генер[альним] військ[овим] комітетом, українізацією війська і т. д. Українці боронились, і Оберучев тиждень потім попросив відставки у свого начальства. Я тут не буду перебирати сеї історії, а повертаючи до засідання 10 вересня, скажу тільки, що полсований і схвильований сим інцидентом настроїв з'їзду довелось виправити мені, бо моє слово як представника української делегації припало скоро після інциденту з Оберучевим. Промова мені вдалась; се була одна з краших промов, які мені коли-небудь удалось сказати. Вона була ентузіастично прийнята публікою, що зчаста переривала її

бурхливими оплесками, і по скінченні [влаштувала] дійсну овацію. Ідеологічна вага її лежала у відмежовуванні від польського аспекту, зазначеного представником ППС, що федерація — се перехідний ступінь до повної незалежності; але публіку більше захоплювало, розуміється, те, що говорилось против імперіалізму, против насильства царського уряду, про необхідність федералістичної перебудови Росії як останньої дошки її рятунку. Я наведу сю промову так, як записав я її потім для протоколів з'їзду («Свободный Союз», № 1, с. 29).

На мою промову, що набула програмного характеру цілого з'їзду, відповів Славинський дуже тактовно і влучно. Почав із запевнення, що як представник Тимчасового уряду вповні погоджується з гадками, висловленими мною, що народи не гинуть, а гинуть держави, і Російську державу може врятувати дійсно тільки федеративна перебудова, і се, мовляв, розуміє і сам уряд: до нього не треба ставитися так, як до уряду старого, серед нього нема вже противників автономії й федерації і т. д. Все се було вислухано з приємністю, а під кінець засідання другу приємність зробив козацький делегат Іванов. Молодий старшина Амурського війська, делегат «козачої партії», як він прописався при реєстрації, дуже цікава проява тодішнього життя. Він, очевидно, був головним організатором сеї козацької делегації — автором чи одним з авторів сеї дивної мішанини козацьких станових традицій і нових революційних ідей — концепцій «козацького народу», зложеного з автономних козацьких країн, сфедерованих з іншими краями Федеративної Російської республіки. Його промова — і промови інших козацьких делегатів також, але його найбільш, — була оригінальною і доволі таки сумбурною збираниною різних випадків против російського централізму, царського насильства, нездатності російської армії («чудобогатирі, мовляв, стали чудо-рисаками», так тепер швидко тікають з позицій) і ходячи армійних афоризмів про необхідність зломити пруський мілітаризм, довести війну до цілковитої перемоги і т. д. Декларація петербурзької Ради козацьких військ, зачитана ним, і його власні мотивування виявляли явну непродуктивність, плутанину понять. Але слухалися з приємністю, бо в тодішніх обставинах, коли козаки на Україні були якраз мамелюками центр[ального] уряду і знаряддями всяких противукраїнських замислів, всякий прояв серед козаків опозиційності і суголосності з національними змаганнями українців і інших недержавних народів здавався цінним і корисним.

Засідання закінчилося вже під вечір, і вечірнього засідання ухвалено не робити, щоб дати гостям вільний час оглянути Київ та його сади і околиці. Погода була дуже гарна.

Наступні два дні, 11 і 12.IX, були присвячені доповідям на принципіальні теми: принципи федеральної організації (було аж чотири реферати, і між ними «конфедераліст» Маєвський доводив свою улюблену тезу, що до федерації можна йти тільки через конфедерацію самостійних держав), відносини загальнофедеративної мови до мов місцевих (пок[ійний] Борохов²⁵⁹), охорона прав нац[іональних] меншостей (Шац Анін), поділ на області-штати (Якименко-Кушнір²⁶⁰). Вечором 12 [вересня] гостив членів з'їзду клуб есефів, але я там не був, бо вже досить ясно останніми часами позначились невірні відносини есефів до мене. Шостий день засідали окремо національні секції: делегати кожної національності осібно, підготовляючи матеріал для резолюцій. Проводилась також докладна реєстрація членів, їх мандатів і т. д. в інтересах правильності тих резолюцій, що до них мали ми слідом перейти. Ся реєстрація, між іншим, мала вияснити интересну подробицю: в сім соборі оборонців національних прав переважають соціалісти чи несоціалісти. Підрахунок виявив, що більшість становлять соціалісти, але невелику — неповних, здається, 60%. Для мене ся реєстрація лишилась пам'ятною, бо я вперше тоді зареєстрував себе соціалістом (безпартійним) — «самоозначився» з соціалістичного погляду.

Реєстрація сконстатувала, що в з'їзді формально, з правосильними мандатами взяли участь такі народності: білорусини, грузини, ести, євреї, козаки («козацький нарід» — так вони себе називали), латиші, литовці, поляки (як гості), румуни, великороси (російські есери), татари, тюрки закавказькі й українці. Телеграфічно, за неможливістю післати своїх делегатів, прилучились

до акції: союз гірських народів Півн[ічного] Кавказу й Дагестану і вірменський Дашнакузтюн, ташкентські мусульманські організації, томська конференція сибірських громадських організацій, якутський союз федералістів-трудовиків й ін. Таким чином, з'їзд набирав доволі авторитетне значення, його вага, «удельний вес», була чимала, і можна було думати, що він послужить початком цілком поважної акції. На всерос[ійських] Установчих зборах сей «Союз народів» міг би проявити себе серйозно. Що взагалі до ніяких Установчих зборів не прийде, ми тоді не передбачали. Прилюдне засідання, сьомий день, 14 вересня, зайняла остання доповідь — про участь народів в міжнародній конференції — загальна проф. Вольдемара, спеціальна — про участь євреїв — сіоніста Шахтмана і дискусія з приводу їх доволі жвава. При тім попросив слова випадковий гість Штейн, член петербурзької ради національних соціалістичних партій Росії, яка, мовляв, працює від початку революції, ставлячи своїм завданням підтримувати форми національного самоозначення, які виставить демократія даної нації. З огляду, що про діяльність сеї ради досі ніхто не чув, і вона не постаралась зв'язатись із з'їздом більш організовано (сей Штейн з'явивсь на хвилю, по дорозі звідкись кудись), з'їзд не звернув особливої уваги на сей епізод, хоча з огляду на заміри з'їзду і сеї петербурзької ради — виступити на петербурзькій нараді з національною справою, — може, й годилося б подумати про координування виступів. Але, дійсно, треба сказати, що сей виступ Штейна мав занадто «петербурзький», явно несерйозний і випадковий характер, тому психологічно зрозуміло, що з'їзд не постарався його використати. Але потім се до певної міри помстилося на розпорошеності національного питання на демокр[атичній] нараді, так що воно не зробило відповідного враження. Та про се далі. Другий епізод того дня — се був дуже невдалий виступ якихось двох випадкових більшовиків з Кронштадта: матроса Тагієва і т. Островська (?). Люде мало інтелігентні, які, мабуть, випадково і на власну руку опинились на засіданні, говорили дуже сумбурно і не до речі, не розбираючись, очевидно, в тім, що говорилось, і ніскільки не задавши собі труда познайомитися з складом і завданнями з'їзду, вони виступили з роздраж[н]еними викликами про недемократичність з'їзду, про якусь «федерацію в федерації» і под.²⁶¹ Все се — при тодішніх настроях, коли власне більшовики вважались цінними союзниками в боротьбі з імперіалістичними ухилами Керенського і К°, лишило після себе враження якогось непримемного непорозуміння.

Вечером і глибоко в ніч працював «сеньорей-конвент» над виробленням резолюцій, щоб подати їх на затвердження пленуму другого дня — вже надпрограмового. Багато дечого зісталось необговореного докладно, але що резолюції з'їзду малось на увазі проголосити на Демократ[ичній] нараді, через вибрану на те делегацію, треба було спішити, щоб захопити ще ту нараду.

Між різними питаннями, що все відкладалися з дня на день, і тепер буквально «у дванадцятій годині» нагадували про себе, було й становище супроти війни. Для нас і білорусинів, ще більше для литовців, латишів і [естів?] се було питання пекуче. Але виступати з домаганням негайного припинення війни було небезпечно: могло статись роздвоєння серед самих делегатів, і по всій попередній агітації Тимч[асового] уряду против противників війни можна було побоюватися, що се підітне національні постулати. Тому сеньорей-конвент під покривкою резолюції «о текущем моменте» поставив домагання націоналізації армії — зажадав негайного розв'язання фронту «від усієї зайвої маси людей, худоби й інвентаря», а з другої сторони, до резолюції про мирову конференцію вставив домагання негайного сформування при міністерстві заграничних справ «окремої наради» в національних справах, зложеної «з представників заінтересованих національностей і обзнайомих осіб», в надії, що се зможе не тільки підготувати для мирової конференції ті питання, що зачіпають інтереси поодиноких національностей, але й вплинути на скорше закінчення війни. Се було, розуміється, дуже мало під той момент; контакт, що [встановив] Тимч[асовий] уряд між собою і з'їздом, через прислання свого делегата; з другої сторони — перспектива подачі резолюцій на демокр[атичну] нараду — до певної міри

впливали на таку обережність. Але ще більше давала тут себе відчувати непевність щодо спільності цього об'єднання поза тими межами, де кінчилась оборона чисто національних інтересів. Над ранок робота була закінчена. Пополудні відкрилось кінцеве засідання. По вислуханні різних привітань зачитано резолюції. Вони були двох категорій: загальні, від цілого з'їзду, що дотикали певних питань, як-от федеративна будова Російської республіки, національно-персональна автономія нац[іональних] меншостей, мова загальнофедеративна і мови краєві і т. д., і резолюції спеціальні, що підсумовували домагання певних національностей, скажім, білорусів, литовців, козаків тощо, прийняті і підтримані з'їздом. З резолюцій першої категорії одна ухваляла, що незалежно від Всерос[ійських] Установ[чих] зборів мають відбутись «місцеві установчі збори» на демократичних підставах на те, щоб «уставити норми своїх відносин до центральних органів федерації і конкретних форм внутрішньої організації автономних установ даного народу або області», себто український постулат окремих установчих зборів перетворюється на загальне правило. Друга резолюція домагалась перетворення урядової «окремої наради для обласної реформи» — чисто бюрократичної своїм характером (що її головою був Славинський) — на «раду національностей при Тимч[асовім] уряді» задля оборони інтересів національностей. Третя творила «Раду народів» як повномочне представництво народів, об'єднаних спільними домаганнями автономно-федеративного будівництва. Вона мала засідати в Києві, «а в потребі і в інших місцях»; кожна національність, що брала участь в з'їзді, мала делегувати до неї чотирьох членів, але незалежно від числа присутніх делегатів кожний нарід мав при голосуванні два голоси; народи, які не взяли участі в з'їзді, могли прийматись Радою на таких самих підставах. Завдання її: обмірковувати, ухвалити і здійснювати заходи, потрібні для основних завдань автономно-федеративного будівництва й організації Союзу народів.

З резолюцій другої категорії варто згадати декларацію поляків (київської групи лівиці ППС) («Н[ова] р[ада]», 17. IX), прийняту до відому з'їздом: ППС відносно революційного пролетаріату Польщі обстоює ідею цілковитої самостійності Польщі, а заступаючи інтереси польського пролетаріату [й] трудового селянства на Україні як національної меншості, вона приєднується до революційного руху української демократії та її постулату федералізації Російської республіки, бо вважає, що федеративний устрій дає найбільш сприятливі умови для боротьби пригноблених народів за своє національне визволення, а українська демократія групує майбутній федеративний зв'язок з Росією на державності України. А всяке підлягання іншій державі партія вважає шкідливим для розвитку творчих сил народу і революційних сил його пролетаріату.

Єврейська делегація не подала своєї резолюції зовсім, безнадійно розійшовшись на пункті Палестини і переселення туди.

В справі козацькій з'їзд постановив: признати козацтво «за самостійну галузь Російської республіки, що сформувалася в спеціальних умовах історичного життя і має всі права на самостійне існування; всяко підтримати змагання козаччини організувати своє життя на підставах самоозначення; вітати вступ вільного козацтва до сім'ї свобідних народів Російської демократичної республіки, що <...> до федеративної її перебудови, як повноправного члена, з котрим спільно Союз народів буде доходити зазначеної спільної мети».

Коли з'їзд ухвалив отсю постанову козацької секції, наступила ефектна сцена, що зробила на всіх присутніх глибоке враження, цілком зрозуміле в тодішніх обставинах, коли козацтво вважалось найтвердшим сторожем старої Росії. По тім, як резолюція була зачитана доповідачем, тим Івановим, і з'їзд її ухвалив, Іванов сказав, що перше, ніж зійти з сці «історичної трибуни», він мусив звернутись до своїх товаришів, козацьких делегатів, і, звертаючись до них, сказав:

— Козаки, встаньте!

Козацькі делегати, що займали передню лавку в середині амфітеатру, встали.

— Кланяйтесь земно проф[есорові] Грушевському, що подав думку скли-

кати сюди всіх нас, і всій Україні, а також всім братам і сестрам, представникам і представницям народів, що прийняли нас до своїх рядів і обіцяють підтримувати наші домагання.

Козаки, вставши, низько поклонились мені, потім всьому з'їздові. З'їзд і публіка зробили величезну овацію мені, з'їздові, козакам; Іванов підійшов і став мене цілувати. Враження було незвичайне. І повторяю, в тих обставинах сей епізод мав не тільки емоціональне значення!..

Після ухвали резолюцій вибрано делегатів на Демократичну нараду і вияснити національно-федералістичну програму з'їзду. Вибрано литовців Бельського і Вольдемара, єврея Борохова, козака Домова і азербайджанця Векілова (племінника мого товариша з тифліської гімназії). Того самого дня вони мали виїхати до Петербурга, щоб захопити нараду, яка мала кінчитися 18 вересня, післязавтра; сподівались, що в дійсності вона протягнеться. По сім я сказав коротку промову — прощальну, висловлюючи вдовolenня з досягнутих з'їздом результатів і з тої уваги, яку виявило до її занять Тимч[асове] правительство. Наведу сю промову, як можу її реставрувати з друкованих записів, поповнюючи споминами:

— Високоповажані товариші! Наша восьмиденна праця, вдячна, складна, але нелегка, доходить свого кінця. З самого початку у нас була спільна мова. Ми прийшли вже сюди ісповідниками федеративного принципу. І ні у кого з нас не було сумнівів щодо необхідності, в інтересах народів Росії, негайного переведення федеративного ладу. Але з огляду на важливість і відповідальність моменту треба зважити всякі практичні сторони його переведення — обміркувати їх в зв'язку з справою оборони, з економічними обставинами, з конкретними національними відносинами в різних краях, із взаємовідносинами різних груп, класів і партій. І ми це все докладно обміркували. Особливо спинились ми над становищем народів, захоплених війною. Багато часу присвятили ми такому своєрідному явищу як козацтву і приложенню до нього федеративного принципу. З увагою застановились ми над долею великого страдника, безземельного народа-мандрівника — єврейства. І ми з радістю переконувались, що між нами нема ніяких принципіальних суперечок. Більше того, з кожним кроком бачили все ясніш, що нас об'єднує не абстрактна математична точка, а широка реальна платформа. На сій міцній, твердій платформі ми [створили?] перший початок майбутнього поступу вільних народів — нашу Раду народів, — і ми вже бачимо, вже майже намагаємо ся надходячу федерацію і з тим починаємо бачити ту батьківщину, «отечество», котрого досі не мали, — ми входимо до нього. Нехай же живе ся нова федеративна республіка! Нехай вона буде на послугу трудящих всіх її народів! Нехай живуть її федеративні держави — її свободні народи, нехай виявляють вони перед усім світом свою згоду і нехай їх праця для всесвітньої цивілізації наблизить нас до великої мети — всесвітнього братерства народів!..

Дозвольте мені також іменем цілого з'їзду висловити задоволення з того, що Тимчасове правительство доручило сво[є]му представникові взяти участь в нашій праці і тим засвідчило своє серйозне відношення до справи. Від імені з'їзду я звертаюсь до вас, Максиме Антоновичу! Ми в своїй праці нічим не таїлись від вас. Ви мали вступ на всі наші закриті засідання, чули все, що ми говорили, бачили, як щиро, без задніх думок, ставились ми до справи. Отже, передаючи Тимчасовому правительству наші постанови, ви зможете засвідчити наші щирі бажання якнайкраще упорядкувати Російську державу.

Промова була стрінута з'їздом і всею залогою з великим спочуттям, і до нього гарно достроїлася відповідь Славинського. Він підчеркнув, що навіть трудно було сподіватись такого блискучого закінчення сього першого з'їзду народів. Можна було побоюватись, що інтереси народів прийдуть в суперечність між собою і з суверенними правами союзної держави, але сього не трапилось. Тому можна сподіватись, що у сих народів, об'єднаних з'їздом, знайдеться спільна мова і з великоруським народом, ще слабо представленим на нинішнім з'їзді, і Тимч[асовим] революц[ійним] правительством республіки — оратор вірить в се, <...> скоро стане федеративною. Не вважаючи на те,

що старий режим все зробив, аби безповоротно відштовхнути і знеохотити до себе народи Росії, і на сім з'їзді, як і кільканадцять літ тому, за Першої думи, вони виявляють бажання заховати в цілості сю державу. Се, мабуть, заслуга російської демократії, яка ніколи не виявляла яких-небудь недобрих почувань до сих недержавних народів. На пункті федеративного устрою у неї досі, щоправда, не було одностайної гадки, але з часом вона, певно, піде до сеї думки, а згодом на землі, політичній кров'ю мільйонів, здійсняться мрії з'їзду про федерацію європейську, а за нею й світову.

Говорив потім Ол. Шульгін, від Ген[ерального] секретаріату представники різних делегацій, що брали участь в з'їзді. На кінці представник сіоністів дякував мені спеціально за щире і прихильне відношення до всіх національностей та говорив мені різні похвали. Нарешті я, закриваючи з'їзд, нагадав ще раз колишні віщування українського мрійника, змальованого Костомаровим в 1840-х рр., образ слов'янського собору на Софійській площі, що кінчився словами: «Вір мені! се буде, буде!». Тепер я, не будучи фантастом, а вважаючи себе реальним політиком, прощаюсь з вами сими словами: «Вір мені, се буде, буде!..»

Сими словами закінчився з'їзд, рівно о год. 6-ій, 16 вересня. Того ж дня відбулось перше засідання «Ради народів», що мала продовжувати роботу до нового з'їзду, на нім визначено делегатів народів-учасників, з місцевих, київських людей; вибрали бюро (мене головою, Любинського секретарем) і редакційний комітет органу «Свободный союз» (Борохов, Любинський, Красковський й інш.).

Так пройшли сі «золоті сні народів», кажучи словами Славинського, дні радісного піднесення, ентузіазму, високих гуманних настроїв. Для мене і для моєї сім'ї вони були особливо дорогі, не кажучи вже, що я був, так би сказати, героєм сього з'їзду, особливо під кінець — поява моя на трибуні стрічалась оваціями і под., але я дійсно чув себе предметом любові, щирої, теплої, і взагалі така тепла атмосфера взаємного розуміння, довір'я, братства, панувала в сій авдиторії, як рідко-рідко коли. Були, розуміється, розходження: сіоністські, віленські (литовсько-білоруські) тощо; але вони якось відступали на другий план в тодішнім шуканні спільного ґрунту, порозуміння і одностайності.

Пізніші події незадовго зігнали з наших споминів сі настрої й надії і закидали їх всякою іншою «злобою дня»; коли в Празі в 1919 р. люде, що по слуху чули про сей з'їзд, інтересувалися подробицями його, вважаючи актом непережитого значення, се нас аж здивувало — настільки засипали пізніші тяжкі удари пам'яті і враження сеї події. Але тепер, по дев'яти роках, переходячи її деталі, відсвіжуючи тодішні настрої, справді думається: що се, може, й справді факт непережитий, котрий ще буде вигребаний з минулого і буде не просто фактом, а й фактором.

Завершенням з'їзду мала бути подача його резолюції петербурзькій демократичній нараді, що була призначена на 12 вересня, а фактично відкрилася 14. Вона мала послужити вихідним моментом для утворення істинно демократичного революційного уряду: його відновленню після екстратур кадеччини і корніловщини. Конкретно — мала рішити, чи уряд повинен бути одностайно-соціалістичний, відповідальний перед Радою робітничих і солдатських депутатів, чи коаліційний, соціалістично-буржуазний, відповідальний перед «власним сумлінням». Склад наради мав бути такий: від Рад робітничих і солдатських депутатів 230, стільки ж від Рад селянських, 300 від міст, 200 від земельних і губернських комітетів, 83 від армійських організацій, 100 від професійних спілок, 120 від центр[альних] кооперативів, 38 від робітників, від козаків 35, від Укр[аїнської] Центр[альної] ради 15, мусульманської ради 10, Ради національних соціалістичних груп 10 і т. д. На такий величезний склад — щось коло 1600 мандатів, число місць, приділене Центр[альної] раді (15), було <...> мало і цілком не відповідало її ролі й значенню. Проте значення сеї наради — як <...> неависної московської наради — надавалось таке <...> ідея її — від враження корніловщини була така симптоматична в лівих, соціалістичних кругах, що М[ала] рада зараз же, ще не чекаючи

запросин, одногolosно поставила взяти в ній участь, а засідання 9 вересня, що відбулось в присутності членів З'їзду народів, було спеціально присвячене виборів делегації й виробленню їм директив («наказу»). Розвинулась дуже інтересна дискусія. Порушено питання негайного закінчення війни, скасування російських законів, розпублікованих Тимчасовим урядом в часах впливів Корнілова, переведення федеративного устрою і змін в інструкції Центральної ради відповідно умові 2 липня (суцільність автономної української території і відновлення повного числа Генеральних секретарів). Фракція українських есерів поставила цікаву думку — в напрямі федералізації: суверенні установчі збори скликати на Україні і в інших національних територіях, а замість Всеросійських Установчих зборів — Конгрес народів Росії з рівним числом представників. Але кінець кінцем дискусія звелась до питання: уряд соціалістичний чи коаліційний. Есдеки українські і неукраїнські, а також есери російські обстоювали коаліційність. Осібну позицію займав Порш, який тоді, здається, вперше зайняв в дискусії визначну позицію (незадовго перед тим вийшовши до Малої ради); він виголосив сильну промову на тему революційної активності, неможливості спихати все на Установчі збори й вести політичні вичікування і доводив, що тільки соціалістичний кабінет може розвинути таку активність, а коаліційність знову дасть в результаті тільки параліч влади. Подібну ж гадку розвивав також Ткаченко; сі пів-есдеки підтримали проект резолюції есерів, що починалась домаганням «однородного революційного соціалістичного правительства, відповідального перед демократією всіх народів Росії»; домагалась від нього, щоб воно скасувало таємні договори, вимагало від союзників відкриття мирових переговорів, без дальшого проволікання скликало Всеросійські Установчі збори, що не перешкоджає кожній нації або краєві скликати свої суверенні установчі збори, всю владу на Україні передало Центральній Раді й Генеральному секретаріатові згідно з статутом 16 липня; скасувало новозаведену кару смерті, декретувало передачу <..?>. Але, як відомо, Демократична нарада не справдила тих надій, що на неї поклали. Скоро виявилось, що її керманічі поставили своїм завданням зробити з неї підголосок петербурзької Ради робітничих депутатів, властиво її меншовицької більшості, котрою кермував Чхеїдзе, й дати Керенському розрішення на сформування коаліційного уряду. Національні домагання, українські в тім числі, стрічались неухважливо або й явно неприхильно, як докучне відтягнення від «справжнього діла». Президія старалась, можливо, спекатися тих виступів, а аудиторія стрічала неприхильними осликами, які дуже ображали наших делегатів. Першими виступали військові делегати — 17 вересня; вони оголосили декларацію, зложену в дуже радикальному тоні, зближеному до домагань і вимог більшовиків: повний розрив із зрадниками революції, соціалістичний уряд і відповідальний передреволюційний парламент, зложений нарадою, негайне припинення війни, перетворення армії за принципом національно-територіальним, скасування кари смерті. В таких же рішучих тонах промовляли у вечірнім засіданні того ж дня Порш, Шаповал і Ткаченко. Особливо сильно й ефектно говорив Порш, розвиваючи і мотивуючи наказ Центральної ради.

Натомість делегація З'їзду народів, що, спізнившись, попала на останній день, серед загального наступу, коли все спішило голосувати резолюції й кінчати нараду, дістала надпрограмове слово тільки для одного Борохова, — не зробила враження. Та й взагалі треба сказати, що поза загальним питанням: курс коаліційний, есерівсько-меншовицький чи революційно-соціалістичний, більшовицький, противобуржуазний, все інше не захоплювало нараду, і спеціально домагання краєві і національні трактувались як досадне ухилення від головного питання: війна на зовнішнім фронті чи замирення? Згода з буржуазією чи боротьба?

Гаслом наради було те, що сказав представник гірських народів Північного Кавказу Намитюк (симпатичний молодик, котрого я потім стрів в компанії Бича²⁶² в Парижі оборонцем краєвих інтересів!) — треба говорити в сей мент тільки про справи загальнодержавні; про справи окремих частин держави

можуть говорити тільки люде, позбавлені почуття громадського обов'язку. Згадана «Рада соціалістичних національних партій» устами Мізулідзе поставила домагання, доволі зближені до резолюції З'їзду народів: декларування федеративної республіки, організація Ради народів, скликання національних установчих зборів, переформування військ за національним принципом. До сих домагань прилучилися представники деяких національних і обласних угруповань, інші зсолідаризувалися. Але загалом як президія, так і аудиторія ставились до національних і краєвих постулатів незвичайно придириливо і неприхильно; тільки більшовики — як то підносили наші делегати, підтримували [о] плесками й репліками національні, спеціально українські домагання.

На засіданні М[алої] ради 26 вересня делегація давала звіт про свій виступ і свої доповіді з Демократ[ичної] наради. Порш зачитав стенограму своєї промови, що була мотивована декларацією Ц[ентральної] ради і подав свої помічення про нараду, їх доповнили Шаповал, Христюк, Ткаченко. Вони дуже різко схарактеризували поведінку керманічів наради, всі ті фокуси, котрими вони силкувались виконати завдання, поставлені Керенським, — добути ухвалу про коаліцію і звести на ніщо справу відповідальності уряду перед революційним предпарламентом. З резолюцією про коаліцію діялись прямо чудеса: то вона проходила, то перевотувувалась²⁶³, справа предпарламенту то зникала, то підпадала таким переробкам в інтерпретації Церетелі, що всяка ідея відповідальності уряду затрачувалась. Одним словом, Чхеїдзе і Церетелі виходили в сім справозданні парламентахорами найгіршого сорту. Самому Керенському, на гадку Порша, котрого запитували Винниченко, Петлюра й інш., не вдалось очиститись від причетності до корніловщини; коаліційне правительство, ним організоване (того вечора з'явилися про нього телеграми), не може бути тривким, предпарламент його не контролює, уряд перед ним не відповідає. Демокр[атична] нарада не утворила для нього бази, взагалі не оправдала ніяких сподіванок; рос[ійська] демократія взагалі опинилась «у разбитого корыта».

Тим знаменніша була та неприязнь і те непоправне нерозуміння, що вона виявила до національного питання взагалі і до українства спеціально. Делегати розповіли, що не хто, як сам Церетелі силкувався позбавити слова, урізати їм призначений для промов час і відступив тільки перед погрозами. Як сей цвіт російської демократії, зібраний на нараду, кидав залу, коли забирали слово представники недержавних національностей або перебивали іронічними, неприязними окриками їх промови, особливо промови українців, в котрих вони, противники національних домагань, відчували провідників, «коноводів» національного руху, і се дійсно маніфестували провідники недержавних народностей. Сі окрики викликали в тих днях кілька сильних статей в укр[аїнській] пресі, — в «Новій раді» статтю Єфремова на мотив: «Так, ви перешкоджаєте», в «Нар[одній] волі» аналогічну статтю у відповідь на викрики: «Не дамо до Установчих зборів». Я після звідомлень 26 вересня теж надрукував статтю в «Нар[одній] волі» «Мусимо взяти на розум», котру наведу тут.

Бездарність рос[ійської] демократії, яку вона виявила в останніх подіях, і неприязнь до національного питання, нездатність поставитись до нього твердо і справедливо, без задніх гадок про свій «капітал», котрим не можна ніде ризикувати задля якої-небудь демократичної невинності, більш ніж коли-небудь викликала в укр[аїнських] кругах бажання відчепитись від усяких рахунків з нею й іти своєю дорогою. Але Христюк в своїх споминах ретроспективно оцінює справедливо поділений радикалізм українських кругів як радикалізм для зовнішнього вжитку. Се дотикає не тільки правіше крило — есефівське, що в «Новій раді» одверто оцінило як фальшивий крок постанову Ц[ентральної] ради против коаліції, і на сім пункті вийшов обмін кислими словами між «Н[овою] радою» і «Н[ародною] волею», що докорила їй непотрібним страхом перед більшовизмом і порадила вилити переполох, — тут стало явно помічатись розходження між лівішим і правішим українством: по лінії між есерівством з лівими еседеками, з одної сторони, і правими еседеками та есефами — з другої; дальші події все більш розширяли сю розколину, і вона відограла

фатальну роль в дальшому розвою українського життя. Але все українське орудувало дуже нерадикальними методами, дуже повільно — «по малу, по полсаженки низком перелетаючи» — опанувало ті можливості, що розгортувало перед нею життя, не поспіваючи ні за швидким темпом розвою подій, ні за тими радикальними гаслами, що проголошували в декларативній формі ліві українські партії й групи. Нелегко було струсити з народної стихії, такої малосвідомої, такої неоформленої, всі налетілості русифікації, зневіри і легковаження до своєнародних форм життя, заповнити в них прогалини і недостачі.

Поруч старого чорносотенного київського університету <...> «Народний український університет» (святочно відкрито його 5 жовтня в присутності офіціальних представників шкільної округи, але без участі університетських бонз). Відчинено третю українську гімназію в Києві, на Печерську, вповні державну, в додаток до двох перших, здвигнених приватною ініціативою. З великою парадом відчинено перший сезон «Українського національного театру», в тім же старім «Троїцькім народнім домі», але з аспіраціями на новий, модерний репертуар. Організувався «Український національний хор», теж уже не як аматорська, а державна українська установа. «Просвіти» зібрались на перший всеукраїнський з'їзд і протягом чотирьох днів (20—23 вересня) обговорювали найелементарніші питання поширення освіти і самосвідомості в народі, що, дійсно, в рамках відродженої української державності стояли так само гостро, як і на початках російської революції дванадцять літ тому, вимагаючи зусиль добровільців, ентузіастів освіти, і генеральні секретарі вітали ветеранів сього просвітнього руху і бажали їм засіяти українську землю драконовими зубами нового українського ладу — твердого і витривалого в обороні своєї землі й своєї національної гідності — на місце старих, мягкотілих.

З Полтави «Телеграфне агентство» доносило про першу панахиду за душу Мазепи, відслужену від часів киненої на нього анатемі. Відкривався всеукраїнський кооперативний банк і офіцерське зібрання першого українського запасного полку. І знов-таки я, Винниченко, Петлюра мусили «пошанувати своєю присутністю» і брати участь в галасливій офіцерській трапезі. Щодня українське життя здобувало якусь позицію, якусь точку на поверхні української землі; ми жили не даремно, наш час проходив небезслідно. Але який же довгий і який свобідний, нічим (?) мусив бути сей час, щоб з таким темпом українського життя, заходом самих громадських сил ся «не наша земля» стала нашою, дійсною українською батьківщиною. Щоб у кождім місті й містечку, яке заявляло тепер бажання мати свою українську гімназію, така гімназія організувалась. Щоб народні школи серед української людності стали українськими. Щоб українська мова завелась у всіх публічних установах України, щоб її газети стали українськими і т. д. Сього не можна було досягнути самими деклараціями, хоч би як радикальними і простолінійними.

А поруч сього стало не менш важне, а ще тяжче завдання: перебудова економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, [аби] зв'язати сю перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою. Поскілки се дотикало селянства, справа здавалась ясною: перевести земельну реформу (передати землі в завідування земельних комітетів), послідовно перевести широке самоврядування селянства, і ясно, що воно виявить себе в організації школи і всього культурного обслуговування селянської людності. Есерівство, поскілки твердо уперлось в сей бік життя, на нім базувалось і його опанувало, мало своє моральне і фактичне оправдання; в сім був секрет його сили — великої, але неповної. Поза сею сферою зіставалось питання робітниче, усупільнення одних галузей продукції, заведення державної чи краєвої контролі в других, охорона праці, демобілізація промисловості — і ув'язка її з сільськогосподарською. Ув'язка не тільки економічна, але й культурна, національна, політична. Робітництво було в значній мірі русифіковане або стояло під проводом русифікованих елементів, в сильній мірі орієнтувалось на «єдинство російської мануфактури», як дотепно висловився наш товариш з Центральної ради Юда Соломонович Новаковський. Ідеологічно воно теж було відріз-

нено від селянства марксівською догмою, в тих часах цілком ще не приладженою до ідеї змички села й міста. Щоб все се перебороти, треба було або багато часу, або велика динамічна, акумульована і концентрована енергія, яку вніс потім у сей процес більшовизм. У нас тоді не було ні одного, ні другого. І так вийшло, що ми, українські партії і українські діячі, приготували ґрунт для більшовиків, які зуміли акумулювати ударну енергію, щоб заступити брак часу інтенсивністю й остротою сього удару. Тільки нам тоді се не було ясно.

Програму роботи мав дати Генер[альний] секретаріат — наша ексекютива. Представляючись по своїм затвердженні Ц[ентральній] раді 5 вересня, він устами Винниченка заявив, що ще не має готового експозе і подасть його трохи згодом. З'їзд народів і демократична нарада зайняли на два тижні увагу нашого осередка, коли се минуло, брак програми в таких пожарних обставинах нагадав про себе. Де ж експозе чи декларація Ген[ерального] секретаріату? Секретаріат обіцяв її на 26 вересня, і на се було скликано М[алу] раду, але не поспів, і се засідання присвячене звідомленням делегатів з Демократичної наради. Натомість Ген[еральний] секретаріат виготовив відозву до людності, популярний сурогат декларації. Він хотів її випустити як третій універсал, і се було заповіджено в пресі, але президія Ц[ентральної] ради спротивилась, уважаючи сей титул універсалу прерогативою найвищого народноправового органу України. Тоді Ген[еральний] секретаріат випустив її без сього титулу²⁶⁴, без заслухання Ц[ентральній] раді і без затвердження нею. Се позначилося на її вигляді. В устах Генер[ального] секретаріату для даного моменту [цей документ?] був непорозумінням. З формального боку він [секретаріат] вносив певну неясність в ситуацію, бо говорив про себе як про вибрану народом найвищу владу, згадуючи Ц[ентральну] раду на початку тільки як вихідну точку свого існування і далі цілком ігноруючи її, так наче б він замістив її в ролі найвищого органу України, і далі говорив маєстатичним тоном, яким говорила досі тільки Ц[ентральна] рада. По-друге, сей маєстатичний, але мало змістовний, неділовий, сентименталізмом закрашений тон, що був узятий Винниченком в проекті Першого універсалу, але в значній мірі був стертий редакційним комітетом Ц[ентральної] ради, в повній первісності своїй вийшов наяв в сій відозві. Що личило в перших початках революції першому слову Ц[ентральної] ради, в романтичній, так би сказати, добі життя, те зовсім не на місці було по таких твердих і <...> переживаннях серед таких грізних симптомів розкладу і в устах ділового ексекютивного органу. Фрази про «край веселий», «тиху Україну», «сірі шинелі», замість ясних і твердих директив, робили неприємне, нудно-солодке враження якоїсь маніловщини. Не вважаючи можливим робити з сього формальну справу — виносити на прилюдну дискусію Ц[ентральної] ради, — дано було Генер[альному] секретаріатові зрозуміти в неофіційній формі сю допущену ним пописку; але вони зістались симптомом тих занадто високих аспірацій, які давали себе відчувати в поведженні Винниченка — бажання бачити(?) Ц[ентральну] раду в <...> як чисто декоративну устанovu. («Н[ова р[ада]», 1.X).

Дійсна декларація поспіла на 8 жовтня, була внесена на засідання М[алої] ради, зібране ввечері того дня і другого дня надруковане в «Робітничій газеті». Вона мала більш діловий характер, не мала тої солодкої фразеології, що була пущена до «універсалу», йшла за гадками наказу делегації Ц[ентральної] ради на демокр[атичну] нараду, запроєктовану есерами і Ц[ентральною] радою 9 вересня, але викладаючи сі постулати в дуже обережній і здержливій формі, обіцяла їх реалізацію — більше декларувала, ніж говорила про реалізацію, клала більш натиску на підготовчу роботу для Устан[овчих] зборів, ніж на програму безпосередньо своєї роботи, — тим часом як було цілком ясно, що незвичайно розхитане останніми подіями і обставинами життя України не

терпить ніяких відкладень до Устан[овчих] зборів, що могли зібратись не скорше, як за два місяці (остання публікація уста[но]вляла термін виборів на 12 листопада, а термін скликання Устан[овчих] зборів ще не був призначений). З цього становища загальні фрази декларації про заміри Ген[ерального] секретаріату «всіма силами боротись з проявами безладдя і контрреволюційними замахами», «за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування», протиставити їм «організовану самодіяльність і самооборону населення» звучали занадто неясно і непереконуюче. А одинока конкретна вказівка, дана в сім напрямі, — підготовка законопроекту про вільне козацтво, — давала враження невеликої серйозності цих обіцянок, адже ся справа вже стільки місяців лежала на столі секретаріату. В справі демобілізації, найбільш грізній — просто-таки питанні життя і смерті України (спеціально Правобічної) — теж тільки цілком неконкретні обіцянки організувати демобілізаційний відділ в Секретаріатові внутрішніх справ, «[в]ійти в тісні організаційні зносини з відповідними організаціями та установами військовими та громадськими, щоб об'єднати всі засоби в оден широкий план...» Щодо організаційної роботи, то тут, за нестачею яких-небудь конкретних вказівок в інструкції про свої взаємовідносини з центральними і місцевими органами влади і круг своєї компетенції, Ген[еральний] секретаріат тільки розробляє «ті норми, якими мають визначатися межі компетенції кожного секретарства і всього секретаріату в цілості». Про болючу справу — повне ігнорування секретаріату центральним урядом, що далі вів усі зносини безпосередньо з місцевими органами влади, ні разу не удався ні в якій справі до нього, — декларація вважала потрібним промовчати. В дійсності весь сей час і пізніше до самого упадку Тимч[асового] уряду секретаріат всяким способом старався зав'язати фактичні відносини як з центральними органами, так і місцевими установами, стараючись їх, так би сказати, привчити до себе і привести до зносин і залежності від себе; в сім помагали йому українські службовці, де їх була значніша кількість; своїм натиском старались приводити своє начальство під руку секретаріату, і часом се до певної міри удавалось, часом не удавалось, і не знати, що його було далі робити з огляду на такий тихий бойкот секретаріату з боку Тимч[асового] уряду. Особливо небезпечною була сторона фінансова: секретаріат і всі українські установи нічого не діставали з державної скарбниці на своє утримання, і се ставило його в становище безвихідне; але декларація про свої <...>, як і про свої силкування виробити собі фактичне місце в краєвім урядуванні, за краще вважала не згадувати і заявляла, що в секретаріаті «признає необхідним найперше виробити основи розмежування в напрямі децентралізації спільно державних і спеціально-місцевих українських фінансів». Конкретніші заходи позначалися в справах освітніх і військових. Але в такій болючій справі, як розділ «України автономної» і «України зарубіжної» (як тоді висловлялись), утворений інструкцією, що підтинав всі плани організаційної роботи, декларація глухо згадувала стару історію, що в самій інструкції «єсть певні формальні основи сього розділу»; але за сі два місяці, що минули від видання інструкції, — [чи] зроблено було і зараз, чи робиться що-небудь для використання отсих «формальних основ» для скасування, — декларація не говорила нічого. Одним словом, хоч «слова були всі підходящі», як казав оден козак, і декларація як декларація була нічого собі, але як програма практичної роботи Ген[ерального] секретаріату вона не давала майже нічого. Ген[еральний] секретаріат розписувався тільки під декларацією Ц[ентральної] ради 9 вересня, але не визначала Ц[ентральна] рада ніяких конкретних завдань її резолюції(?). Ся неконкретність була, мабуть, причиною, що й неукраїнські партії (за виїмком одного тільки кадета) голосували за неї (еврей висловив тільки правдиві побоювання щодо «Вільного козацтва»). Але соціалістичні українські партії не були задоволені, і побажання більш реального трактування справи вони внесли в дуже здержливій, щоправда, формі переходу, вимагаючи від Ген[ерального] секретаріату «невідкладного і непохитного переведення в життя, зазначеного в декларації мінімуму, поставлених перед Україною завдань» і — «одночасного поширення і поглиблення їх аж до сповнення всіх завдань революції». («Р[обітнич]а г[азета]» 1.Х.).

Дальше ся декларація розвинулася на з'їзді есдецької укр[аїнської] партії, що відкрився другого дня (від 30 вересня до 4 жовтня). Голова Ген[ерального] секретаріату Винниченко, відкриваючи з'їзд своєю програмною промовою, поставив тези:

Перетворення Росії в соціалістичну республіку — се утопія. Темнота людності, анархія, невміння користуватися волею роблять неможливим закріплення всіх здобутків революції. Укр[аїнська] соціал-демократія мусить дивитись на справу реально. Соціалістичне міністерство для Росії було б загибеллю; воно не зможе нала[го]дити економіку держави і впорядкувати її. Але не можна такої надії покладати і на теперішнє коаліційне правительство: воно може продовжувати тільки стару політику. Влада мусить бути перенесена на місця, в напрямі самоврядування і самоозначення національностей. Завдання укр[аїнської] демократії — організація влади на місцях.

Се стояло в різкій суперечності з провідними гадками декларації, цілком орієнтованої на інструкцію, установлення взаємовідносин з центром, додержання санкції Всерос[ійських] Установч[их] зборів. Допустити у Винниченка кардинальну зміну в провідних гадках протягом кількох днів чи кількох годин неможливо навіть при всій його імпульсивності: ввечері 29-го він подав декларацію і боронив її, рано 30-го він ставив сі тези на зборах партійного з'їзду. З другого боку, вся його тактика перед декларацією і після неї справді була звернена на уста[но]влення відносин з російським центром і рос[ійською] демократією. Тому його тези на з'їзді треба вважати за розшифровку для партії його декларації: треба рахуватись з неминучістю коаліції в Росії, треба навіть її підтримувати — для зовнішнього вжитку, у себе ж на Україні організуватись незалежно, розвиваючи соціалістичні принципи. Але його концепція викликала сильну опозицію; тільки праві есдеки, як Садовський, Ковалевський, підтримували її. Більшість з'їзду рішучо обстоювала принцип соціалістичного будівництва і однорідного правительства; засідання були признані закритими і до преси ухвалено давати тільки витяги з протоколів. Таким чином, подробиці дискусії над відносинами до центру, так само над деякими іншими цікавими темами, напр[иклад], про необхідність перебудови Ц[ентральної] ради в чисто демократичне представництво — Всеукраїнську раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, — до преси не попала. В резолюції підчеркнуто необхідність однорідної революційної влади — організованого пролетаріату, селянства і війська, перетворення України в демократичну республіку, зв'язану федеративним зв'язком з Російською республікою, підтримання тісного політично-економічного зв'язку обох країн, з усуненням централістичних та імперіалістичних змагань великоросійської буржуазії і змагання до розв'язання в Цент[ральній] раді всіх соціально-економічних завдань, поставлених революцією на Україні. Се було дуже сильне заакцентування радикальної, соціалістичної платформи, поставлене в Ц[ентральній] раді есерами для Демократ[ичної] наради — радикальний коментарій до здержливої і лояльної платформи декларації. Варта уваги також доволі рішучо поставлена справа ліквідації війни: домогатись від Тимч[асового] уряду негайного проголошення перемир'я і всяко впливати на нього, щоб воно ліквідувало війну. Есери в сім часі з головою влізли в підготовку виборів до Всерос[ійських] Установчих зборів. По українських кругах ходила гадка повної обстїнації від Всерос[ійських] Установчих зборів — так як фактично збойкотовано «Всеросійський передпарламент» («Временный совет Российской республики»), задекретований Тимч[асовим] урядом 2 вересня, в котрім на 555 місць аж 7 було призначено українцям! Але як есери, так і есдеки українські в переважній більшості стояли на тім, що бойкотувати Установчі збори не годиться, — «хоч як демократична нарада зневірена в російській демократії». На сю тему і я написав тоді статтю в «Народній волі» в день «виборчого фонду Всеукраїнської спілки» 1 жовтня ст. ст. Підчеркуючи, що будучий лад України буде уставлятись не на Всерос[ійських], а на Україн[ських] Уст[ановчих] зборах, — се була тоді чергова теза українського осередку, — все-таки український народ мусить вповні використати сю нагоду, — висловити свої погляди і побажання перед світом, — яку

Йому в небувалих досі розмірах (загальне голосування чоловіків і жінок!) в організованій формі давали Всерос[ійські] Установчі збори. Я в тім числі був виставлений кандидатом укр[аїнського] соціалістичного списку — номером першим по першому списку першої української губернії, Київської. Я згадував уже, що на сім пункті виникло було прикре розходження між лівіших есерів і тими, що працювали в «Селянській спілці» і вважали її властивою базою есерівства. На чолі сього другого напряму стояли Ковалевський, Стасюк і Аркадій Степаненко. Тим часом, як Ковалевський кермував партійним органом, «Народною волею» (фінансованим фактично українськими кооперативами, що становили другу базу українського есерівства), Степаненко і Стасюк вели організаційну роботу «Сел[янської] спілки». Не бувши партійним в тім часі, я не знав ближче різних течій і їх боротьби і, правду сказати, дуже мало нею інтересувався, інтересуючись есерівством як руховою силою селянства. З сих причин я ближче стояв, власне, до сеї групи партії, що працювала в «Селянській спілці», — до Ковалевського і Аркадія Степаненка, і знав, що лівіця, або «лівіки-півники», як їх прозивав Стасюк, на сю близькість «селянського крила» партії до мене — дивились кривим оком, ставили й йому до певної міри в вину <...>. Се до певної міри змушувало й мене ставитися з певною резервою до тих заохочень до більшого наближення, що виходили від того селянського крила. Свої статті я містив в «Народній волі» завсіди тільки безплатно; охоче балакав з представниками сеї течії — Ковалевським і ще більше з Чечелем — на біжучі теми, приходив іноді для обопільного інформування на наради есерівської фракції Ц[ентральної] ради, але ніколи не бував на засіданнях Ц[ентрального] комітету, коли він нараджувався окремо од фракції. Се незадоволення іншими фракціями: есдеками і есефами, може бути, я й так не відчував особливо приязних відносин до мене з боку лідерів сих партій: Винниченко, Петлюра, Порш, Єфремов однаково ставились до мене неприязно, передусім, мабуть, з персонального суперництва. З другого боку, загальний розвій подій настроював все більш радикально-соціалістично, і розколина між мною і колишніми моїми союзниками, націонал-лібералами, зростала сама собою, і даремно було силкуватись сю розколину закрити. Загальна ж ситуація була така, що я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим завданням моменту, і занедбаня її іншими партіями — їх великою хобою. Але формально вступати до партії я не хотів. Тим часом гостро поставлене лівіцею питання про чистоту соціалістичного списку примусило селянське крило поставити передо мною питання, чи не хотів би я формально вступити до партії. В сій справі приходили до мене у вересні Степаненко з Стасюком, оповіли мені, що загальне бажання їх товаришів — бачити мене на чолі виборчого списку «Селянської спілки», але було б краще, якби я при тім виступав як член їх[ньої] партії. Я сказав, що хоч я в багатьох [питаннях] почувую свою суголосність з партією, але поки я стою на чолі Ц[ентральної] ради, вважаю за корисніше для справи зіставатись безпартійним, і хоч мені також було [б] приємно бути на списку «Селянської спілки», але коли через мою безпартійність се буде трудно, то я не буду в претензії, коли мене на сей список не поставлять. Стасюк натякнув, що у них на сім пункті певні труднощі, котрі вони сподіваються в найгіршім разі перебороти, але краще було б їх оминати. Степаненко поспішив заявити, що насилувати вони мого сумління не хочуть, і він певен, що мене умістять на списку і безпартійного. Я не без зацікавлення чекав, чим се скінчиться. Розуміється, для широких кругів [се] було [б] рекламою для есерівського списку, але всередині есерівсько-есдецького блоку («Селянська спілка», по гадці селянського крила, мала блокувати з есерами і есдеками) уміщення безпартійного ймення було дійсно порушенням соціалістичної принципальності і потім есерам-організаторам виборчим сим-таки пекли очі. Та вони не пропали від сього.

Головним виборчим махером був Стасюк. Його тішила, як спорт, власне, ся махерська, шельмовська форма. Він був аматор сильних, брутальних форм

боротьби; його груба <...> фізія вимагала й руху фізичного, сильного, не просто темпераментного. З захопленням він оповідав, якими незвичайними штуками він добився того, що есерівська <...>²⁶⁵.

ПРИМІТКИ

²²⁰ Григор'єв Никифор (25.II.1883, с. Бурти Канівського пов. — 5.VIII.1953, Нью-Йорк) — політичний діяч. Голова Ради солдатських депутатів, український есер, член Центральної ради від Поділля, член Малої ради. На об'єднаному засіданні київських с.-д. і с.-р. 28 жовтня 1917 р., присвяченому питанню про ставлення до петроградських подій, полемізував з Пятаковим, висловлюючись проти більшовиків. Міністр освіти в кабінеті Всеволода Голубовича. Член ЦК УПСР. 1921 р. емігрував до Праги, де був директором Українського соціологічного інституту. 1938 р. — до США. З 1949 р. директор української служби «Голосу Америки».

²²¹ Блонський Пантелеймон — член ЦК Селянської спілки від кам'янецького повіту.

²²² Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880—1950) — політичний діяч. Член РУП (1902—1905), організатор Української соціал-демократичної спілки. 1906 р. був засланий до Сибіру, звідки втік за кордон. Під час першої світової війни один з організаторів промищецької Спілки визволення України. Один з ідеологів українського монархізму. Див. його статтю «Мої злочини» (Хліборобська Україна. — зб. 2—4). Арештований органами НКВС 1945 р., помер на засланні.

²²³ Степанківський Володимир (1885—1957) — політичний діяч. Член РУП і УСДРП (з 1904 р. — член ЦК), з 1907 р. перебував у еміграції в Швейцарії, Парижі й Лондоні. Під час першої світової війни організував у Лозанні українське бюро й видавав пропагандистський тижневик українською мовою. У середині 1920-х років переїхав до США й відійшов від громадської діяльності.

²²⁴ Залізник Микола (1888—1950) — політичний діяч, публіцист. Один з перших українських есерів. Заарештований за діяльність серед київського студентства. 1907 р. втік із в'язниці й виїхав до Галичини, де знов брав участь у студентському русі. Залишив спогади про переговори в Бресті (у зб. «Берестейський мир». — Львів, 1927), де домовлявся з Кюльманом і Черніним про позику в 1 млрд. марок. 1919—1920 рр. посол УНР у Фінляндії. 1945 року заарештований органами НКВС, помер у тюрмі.

²²⁵ Маються на увазі авантюрні романи Джеймса Фенімора Купера (1789—1851), американського письменника-романтика.

²²⁶ «Киевлянин» з 27 липня. Авт.

²²⁷ Ярошенко А. І. — з 12 листопада 1917 р. член виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів від українських с.-д. [робітників].

²²⁸ Гермайзе Йосип Георгійович [Са-

муїл-Йосиф; 23.VII.1892, Київ — ?] — історик України. Батько — віленський міщанин Гелах Янкель Абрамович [після охрещення Георгій], мати Шуля Іцко-Аронівна. Був охрещений 3 січня 1900 р. у Софійському соборі, хрещени батьки — гр. М. Д. Апраксін і К. О. Олейникова [Державний архів м. Києва. — Ф. 16. — Оп. 464. — № 2304. — Арк. 21—22]. Член УСДРП. У 1917 р. член Малої ради. Професор Київського інституту народної освіти, керівничий Археографічної комісії ВУАН. Автор монографії «Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I: Революційна українська партія» [К., 1926]. Ішов по процесу СВУ.

²²⁹ Сухових К. — літератор, російський есер, член міської думи й Малої ради, на прилюдному засіданні якої вночі проти 25 січня 1917 р. виступив проти ІV універсалу.

²³⁰ Міцкевич Вячеслав — член польського демократичного централу. 27 липня 1917 р. обраний від поляків на товариша секретаря міжнаціональних справ Ол. Шульгіна разом із Мойсеєм Зільберфарбом від євреїв. Після оголошення ІІІ універсалу подав до димісії.

²³¹ Див. статтю «Самсон і Даїла» в «Народній волі» за 8.VIII. Авт.

²³² Зміст в «Народній волі» за 8.VIII. Авт.

²³³ Чайківський Олександр — урядовець московського арсеналу. 3 липня 1917 р. увійшов до Центральної ради в складі 130 членів-делегатів від військового з'їзду.

²³⁴ Зміст інтерв'ю див.: Заявление Винниченко парижському кореспонденту. Петроград, 9 августа // Киевская мысль. — 1917. — 10 августа. — № 194. — С. 3. На засіданні Малої ради в обговоренні інтерв'ю виступили Ковалевський, Маєвський, Ткаченко, Бойко, Мартос і Грушевський. Вклад їхніх виступів див.: В Малой раде // Киевская мысль. — 1917. — 11 августа. — № 195. — С. 2, а також у матеріалі «Интервью Винниченко» (там само), де подано заяву Тимчасового уряду, Зарубіна й текст телеграми Винниченка Керенському.

²³⁵ Ex presidio (лат.) — в президії, за правом голови.

²³⁶ Mise en scene (фр.) — мізансцена, ситуація.

²³⁷ Скорочений виклад програми Д. Дорошенка, з якою він виступив 17 серпня, опубліковано: Вопрос о Генеральном секретариате // Киевская мысль. — 1917. — 18 августа. № 200 — С. 3. Суть декларації тут затушковано, тому зовсім інший сенс набирає редакційна замітка «Выходка г. Грушевского» (там само. — 19 августа. — № 201. — С. 3).

²³⁸ Савченко-Більський Володимир

(1868—1955, Франція) — військовий діяч, генерал-хорунжий флоту УНР. Походив із старого козацького роду на Чернігівщині. У 1919—1920 роках начальник Головної військово-морської управи військового міністерства. Співробітник військових журналів «Табор», «Український інвалід», «За державність». Емігрував до Польщі.

²³⁹ Вільне козацтво — українські міліційно-військові формування (1917—1918). Оформились на з'їзді у Звенигородці на Київщині в квітні 1917 року для «оборони вольностей українського народу» та охорони ладу від дезертирів. Відділи були організовані за територіальним принципом (у селах сотні, волості становили курінь, курені повіту — полк, полки округу — кіш). Вільне козацтво поширилося на Київщину, Волинь, Херсонщину, Полтавщину й Чернігівщину. Його формуванням керував член Генерального військового комітету Аполлон Певний (В справі організування вільного козацтва // Нова рада. — 1917. — 2 вересня. — № 128. — С. 2). Всеукраїнський з'їзд у Чигирині 16—20 жовтня 1917 року репрезентував 60 тисяч осіб. Отаманом був обраний генерал-лейтенант П. Скоропадський. До січня 1918 року вільне козацтво підлягало Генеральному секретаріатові внутрішніх справ, потім — військових. У березні — квітні 1918 року на вимогу німецького командування було роззброєне.

²⁴⁰ Ресорт (польс.) — відомство, компетенція.

²⁴¹ Скоропадський Павло Петрович (3.V. 1873, Вісбаден — 26.IV.1945, Меттен, Баварія) — військовий і політичний діяч. Походив із старовинного старшинського, потім дворянського роду. Генерал-лейтенант російської армії (1916). У порозумінні з Генеральним секретаріатом Центральної ради українізував 34-й корпус, який був перейменований на I Український корпус (30 тисяч вояків). Гетьман України (29.IV. — 14.XII.1918). Перебуваючи в еміграції, жив у Ванзее біля Берліна.

²⁴² Ініціативу щодо створення Українського народного університету виявило товариство «Праця», заснувавши на початку липня 1917 року разом з «Українським науковим товариством» і «Просвітою» відповідну комісію. Відкриття університету відбулось 5 жовтня в складі історично-філологічного, правничого й фізично-математичного факультетів з ректором І. Ганицьким (потім — Т. Сушицьким) на чолі. До кінця жовтня записалося 1370 слухачів. Лекції відбувалися в аудиторіях університету св. Володимира. Статут університету див.: Руккописний відділ Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР. — Х. — 10 956. (пор. пам'ятну записку. — Там само. — Х. — 34 761). Докладніше див.: Открытие державного университета // Вечер. — 1918. — 7 октября. — № 1. — С. 6; Судьба украинского университета // Киевская жизнь. — 1919. — 18 сентября (1 октября). — № 19. — С. 1; Вопрос об украинском Университете // Там само. — 10/23 октября. — № 34. — С. 1; В українському університеті

// Громадське слово. — 1920. — 12 травня. — № 3. — С. 4; Дубянський В. Вища школа на Україні // Там само. — 18 травня. — № 8. — С. 2.

²⁴³ «Н[ова] рада» з 23.VIII. Авт.

²⁴⁴ Неприхильний відгук про проект його призначення на київського й галицького уніатського митрополита від Тимчасового уряду надруковано: Непотрібний акт // Нова рада. — 1917. — 14 червня. — № 63. — С. 1.

²⁴⁵ «Вечернее время» — щоденна газета. З 1911 року виходила в Петербурзі за редакцією Б. Суворіна й К. Медведського, з № 1640 за 1916 рік — І. Лазаревського.

²⁴⁶ Осендовський Фердинанд. Автор книжки «Звери, люди, боги» (Рига: Книгоизд-во Г. Л. Биркган, 1925) про подорож у глибинах Азії.

²⁴⁷ Голова і секретар внутр[ішніх] справ — Винниченко, Туган-Барановський — фінансів, торгу та промисловості, Стешенко — освіти, Савченко-Більський — земельних справ товариш (Мартос), Шульгін — національних, контролер — Зарубін, писар — О. Лотоцький, праці — не обсаджено. Се 9 секретарств, що мали бути подані на затвердження урядові. Комісаром при Тимч[асовому] уряді далі лишився Стебницький. Авт.

²⁴⁸ Некрасов Микола Віссаріонович (20.X.1879—7.V.1940) — російський політичний діяч, один з лідерів лівого крила партії кадетів. Після Лютневої революції — член тимчасового комітету Державної думи й Тимчасового уряду (міністр шляхів сполучення, заступник голови ради міністрів, міністр фінансів). У липні 1917 року перейшов до радикально-демократичної партії. У вересні-жовтні 1917 року — генерал-губернатор Фінляндії. Викладав у московському університеті й московському інституті народного господарства ім. Г. В. Плеханова (1924—1930).

²⁴⁹ Скобелев Матвій Іванович (1885—29.VII.1938) — російський політичний діяч, меншовик. Після Лютневої революції член Виконкому й заступник голови петроградської Ради, у травні-серпні 1917 року — міністр праці Тимчасового уряду, заступник голови ВЦВК першого скликання. З 1924 року працював у системі зовнішньої торгівлі СРСР.

²⁵⁰ Авксентьев Микола Дмитрович (1878—1943) — російський політичний діяч, один із лідерів партії есерів, член її центрального комітету. Представляючи праве крило партії, відмовлявся від терору, виступав за легальність. У 1917 році — член виконкому петроградської Ради, голова Всеросійської Ради селянських депутатів, у липні — серпні — міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду, у жовтні — голова передпарламенту. З тридцятих років очолював у Парижі російську емігрантську масонську ложу «Північна зірка» (див.: БСЭ, изд. 3. — Том I. — С. 71).

²⁵¹ Ольденбург Сергій Федорович (14.IX.1863—28.II.1934, Ленінград) — індолог, академік Петербурзької Академії наук (1900). У 1917 році — міністр освіти Тимчасового уряду.

²⁵² Корніловський заколот стався у серпні 1917 року під керівництвом верховного головнокомандуючого збройними силами Росії Лавра Георгійовича Корнілова (18.VIII.1870—13.IV.1918). Передбачав встановлення військової диктатури.

²⁵³ Tectius gaudens (лат.) — третій радий. (Висловлюю щирю подяку Г. Кочурові за переклад іншомовних слів і виразів).

²⁵⁴ Присяжний юморист «Н[ародної] волі» Я. Отрута привітав сей лист Оберуचना доволі дотепними віршами. Авт.

²⁵⁵ Готель «Савой» містився на Хрещатику, 38, посередині між Прорізною та Фундуклеївською вулицями.

²⁵⁶ Славинський Максим Антонович (12.VIII.1868, с. Ставище Київської губ. — 1945) — громадський і політичний діяч, публіцист і поет. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Редагував газети «Свобода и право», «Свободная мысль», «Український вестник» (всі три — 1906). Офіційний видавець і технічний редактор енциклопедичного видання «Український народ в его прошлом и настоящем» (т. 1—2, Пг., 1914—1916). У 1917 році представник Центральної ради при Тимчасовому уряді. Член ради міністерства закордонних справ Української держави, посол на Дону і учасник переговорів з Радянською Росією (перемир'я підписане 12 червня 1918 року). Міністр праці у другому уряді Ф. Лизогуба 1918 року. Голова дипломатичної місії УНР у Празі (1919). Професор новітньої історії в Українській господарській академії й історії західноєвропейської літератури в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Заарештований у Празі органами НКВС 1945 року, помер у в'язниці. Разом з Лесею Українкою видав переклад «Книги пісень» Г. Гейне (Львів, 1892). Популярний романс «Коли розлучаються двоє» — це один з його перекладів. У 1907 році зредагував «Кобзар» у російських перекладах. Переклав «Прометей» Гете (Хрестоматія з історії західних літератур. — Том III. — X.; Одеса: Рад. школа, 1931. — С. 416—430). Автор мемуарів, надрукованих за редакцією Вол. Дорошенка в газеті «Свобода».

²⁵⁷ Аклямувати (польс.) — оголосити, обрати без голосування.

²⁵⁸ Рябцов Євген Петрович (1880 — ?) — київський міський голова, есер. Походив з міщан м. Москви. До Києва переїхав восени 1906 року. Закінчив юридичний факультет київського університету (1911). Помічник присяжного повіреного, член ради помічників присяжних повірених. Був мобілізований. З початку Лютневої революції став одним з ініціаторів створення в Києві Ради військових депутатів, това-

риш голови. 9 серпня 1917 року був обраний на посаду міського голови від соціалістичного блоку (Новые городской голова и его товарищ // Киевская мысль. — 1917. — 11 августа. — № 195. — С. 2).

²⁵⁹ Борохов Бер (1881—1917, Київ) — лідер єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей-Ціон, член РСДРП (1900—1901). Його стаття «Наша платформа» (1906) стала програмою партії Поалей-Ціон. Року 1907 став секретарем Всесвітнього союзу Поалей-Ціон, котрий він заснував у Гаазі.

²⁶⁰ Кушнір (псевдоніми Якименко, Богуш) Макар Олександрович (10.VIII.1890, Черкаси — 16.IX.1951, Бельгія) — політичний діяч і журналіст. Навчався в петербурзькому університеті. Член Малої ради від УПСФ. У 1917—1919 роках співробітничав у київських газетах «Нова рада» й «Трибуна». Наприкінці 1918 року член делегації УНР на Паризьку мирну конференцію. З 1920 року жив у Відні, потім — у Женеві. Співзасновник ОУН, член її проводу (1929—1938).

²⁶¹ Справоздавець «Роб[ітничої] газети» за 16.IX [Є. Кас'яненко?] запише в промові Тагієва: «Здесь безответственные лица требовали во что бы то ни стало мира на фронте и войны в тылу. Это вполне невозможно. Еще скажу я насчет этой самой федерации. Все воплат: федерация в федерации. Что ж, по-вашему? в каждом доме должна быть федерация? А о целом единении позабыли?...» Авт.

²⁶² Бич Лука (1875, ст. Павловська, Кубань — 1944) — правник і економіст, кубанський політичний діяч. У 1917—1920 роках член кубанських рад, перший прем'єр-міністр Кубанського уряду (1917—1918), голова законодавчої ради й делегації на паризьку мирну конференцію (1918—1920). У еміграції доцент, потім професор економічного факультету Української господарчої академії в Подєбрадах, у 1937—1939 роках — його директор.

²⁶³ Переговтувати (лат.) — переголосувати.

²⁶⁴ В найближчій Винниченкові органі, «Робітничій газеті», вона з'явилась в недільнім номері, I.X, під заголовком «Від Генерального секретаріату України. Офіційно», з датою 27 вересня, після того, як декларація була надрукована в номері за 30.IX. Авт.

²⁶⁵ На цьому місці спомини М. Грушевського уриваються.

Підготовка тексту
й примітки кандидата
філологічних наук

Сергія БІЛОКОНЯ